

TAHRİR DEFTERLERİNE GÖRE CANİK SANCAĞI'NDA NÜFUS (1455-1643)

Dr. Mehmet ÖZ

Bu incelemenin amacı, Osmanlıların klâsik devrinde timar sisteminin uygulandığı, sancaklar için derlenen tahrir defterlerindeki verilerden hareketle, Canik Sancağı'ndaki nüfus yapısını ve nüfustaki değişimleri tespit ve tahlil etmektir.¹ Bilindiği gibi Canik yöresi Osmanlılar tarafından nihai olarak 1420-30 arasında alınmıştır. Samsun ve çevresi muhtemelen 1419-20'de, Taceddinoğulları'nın, elindeki Çarşamba civarı ve Hacıemiroğulları'nın kontrolündeki Ordu civarı da Yörgüç Paşa'nın 1427-28'deki Canik seferi sırasında Osmanlı topraklarına katılmıştır.² Onbeşinci asırda ve onaltıncı asrın başlarında merkezi Amasya'da bulunan şehzâde sancağına bağlı bulunan Canik yöresi, Yavuz Selim (1512-1520)'in kardeşlerini bertaraf etmesini müteakip müstakil bir sancak hüviyetine kavuşmuştur. Bugünkü Amasya, Tokat, Sivas, Çorum, Yozgat illerini de ihtiva eden Rum Eyâleti'ne³ bağlı olan sancak, coğrafi olarak, Havza, Lâdik ve Vezirköprü hariç bugünkü Samsun iliyle, Ordu'nun Ünye, Korgan ve Fatsa ilçelerini kapsamaktaydı. 16. asır tahrir defterlerine göre Canik Sancağı yedi kazadan oluşuyordu. Doğu'dan batı'ya sıralayacak olursak bunlar, Satılmış (bugünkü Fat-

1. Bu makale, *Population, Taxation and Regional Economy in the District of Canik (According to Ottoman Tahrir defters, 1455-1576)* başlıklı doktora tezimizdeki (Cambridge 1990) nüfus'a dâir bulguların bir özeti mahiyetindedir. Tezin, kaynaklar ve sancağın idari yapısına ilişkin kısımları da özetle verilmiştir. Burada, tezin hazırlanmasında büyük teşvik ve yardımlarını gördüğüm hocam, Doç. Dr. İ. Metin Kunt'a teşekkür ediyorum.
2. Bu konuda geniş bilgi için bkz. M. Öz, aynı tez, s. 26-36.
3. Bu bahsettiğimiz yöreler Rum-ı Kadim diye bilinmekteydi. İlk fetholunduğu zaman (1461) müstakil bir sancak halinde düzenlenen Trabzon'la Yavuz'un Safevîler ve Memlûklerle yaptığı savaşlarda ele geçirdiği yöreler (Bayburt, Kemah, Gerger, Kahta ve Malatya, Divriği ve Dârende) «Vilâyet-i Rum-ı hâdis» adıyla Rum Eyâleti'ne katılmıştır. 16. asrın ikinci yarısında Malatya ve çevresi Duldakir (Zülkadriye) eyaletine bağlanırken, Kemah, Bayburt ve Karahisar-ı Şarki Erzurum eyaletine dahil edilmiştir. XVI. asır sonlarından itibaren Trabzon sancağı Batum ve Gönnye ile birlikte ayrı bir eyâlet halinde düzenlenmiştir. Bkz. M. T. Gökbilgin, «15 ve 16. Asırlarda Eyâlet-i Rum» *Vakıflar Dergisi*, VI (1965), ss. 51-52.

sa, Korgan ve Ünye'nin bazı köyleri), Ünye (Ünye kalesi ve kasabasıyla bağlı on köy), Tirme (bugünkü Terme ile Ünye'nin bazı köyleri), Arım (bugünkü Çarşamba ile Kavak'ın bazı köyleri), Samsun (takriben modern Samsun ve Bafra'nın birkaç köyü), Kavak (takriben bugünkü Kavak) ve Bafra (bugünkü Bafra ve Alaçam ilçeleri).⁴ Bir önceki asırda bu coğrafi bölgede altı —tâbir.caizse— ana **nahiye** ile yirmiyedi bağlı nahiye ve bölük vardı. Ana nahiyeler şunlardı : Satılmış-ı Mezid Bey, Ünye, Canik/k-i Göl (16. yüzyılda Arım ve Tirme), Samsun, Kavak ve Bafra. Satılmış, Ünye ve Kavak aynı isimleri taşıyan birer nahiyeden oluşurken, Samsun 4 (Samsun, Kâni, Kilyos ve Engis), Bafra 8 (Bafra, Üskübi, Martakala, Emlak, Haris, Pazarlı, Değirmenözi ve Alaçam) nahiyeyi kapsıyorlardı. Canik-i Göl ise 12 nahiye ve bölükten müteşekkildi ki, bunların, 5'i (Tirmedos, Canik taraf-ı Tirmedos, Canik taraf-ı Kırkharman, Kayı ve Fenaris) 16. yüzyılın Tirme'sinde, 7'si de (Arım taraf-ı Kireçlü, Celima, Ayvacık, Arım taraf-ı Yaraşlı, Hashâ-i Şehzâde, Menağrı ve Hisarcık) Arım'da yer alıyordu.⁵

Araştırmamızın kronolojik sınırları, kaynaklarımızı oluşturan **tahrir** defterleri tarafından empoze edilmiştir. Bölgenin doğu kısmına (Arım, Tirme, Ünye ve Satılmış) ait en eski defter 1455/56 tarihini taşıyor (**MC117/2**, **MC081-85**). Canik'in bütünü içinse takriben 1485'te derlenen **TT 37** numaralı mufassal defterle, 1520 tarihli **TT 387** (icmal) ve 1576 tarihli **TK 33** numaralı defterlere sahibiz. **TT 387** numaralı icmalin Canik sancağı için kaynağını oluşturan Mufassal defter ise kısmen günümüze kadar gelmiştir. Gerçekten de **TT 54** numaralı defter 151. sahifeden itibaren Canik'in dört kazasını (Satılmış-ı Mezid Bey, Ünye, Arım-ı Kireçlü ve Tirmedos), Samsun şehrini ve Samsun'a bağlı 17 köyü ihtiva etmektedir. Defterlerin kalan kısımları ya kayıptır, ya da arüivde keşfedilmeyi beklemektedir.²

4. Burada «bugünkü» derken 1989 öncesi durumu kastediyoruz. Yeni oluşturulan ilçelere gelince, 19 Mayıs'a bağlı köyler 16. asırda Samsun kazasında yer alırken, Asarcık'ın o zamanki Arım kazasına dahil olduğu anlaşılıyor. Öte yandan şunu da belirtmek gerekir ki, 1520 civarında düzenlenen 1520 tarihli **TT 387** numaralı nüfus ve hasıl icmaline göre Canik-i Bayram (takriben Ordu ili), Gedegra ve Kocakayası (bu ikisi bugünkü Vezirköprü ilçesine tekkabül eder) kazaları da Canik Livasına dahildi (bkz. **TT 387**. ss.). Ne var ki, aynı döneme ait başka defterlerden Canik'in yukarıda adları belirtilen yedi kazadan oluştuğu açıkça anlaşılır. Bkz. **TT 95** (1522) tarihli ve **TT 53** (1532 tarihli). Bu son iki defter **TT 387**'den daha sonra tertip edildiklerinden **TT 387**'deki durumu geçici bir hal olarak niteleyebiliriz. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Öz, aynı tez, s. 37 vd.

5. Bkz. Öz, a.g.e., s. 55.

6. Gerek **MC 117/2** ve **MC 081** numaralı defterlerde, gerekse **TT 54**'de önemli çapta ciltleme ve dolayısıyla sayfa numarası yanlışları vardır. Bunların doğru şekilleri için bkz. Öz, a.g.e., s. 7 ve 12-13.

TK 33 Canik Sancağının, klâsik anlamıyla, son mufassal tahrir defteri olmakla birlikte, elimizde 1642/43 tarihli bir yetişkin erkek nüfus tahririnin sonuçlarını içeren bir dizi defter bulunmaktadır. Bunlardan **MM 3880** (Canik Livası Tahrir Defteri), 16. asırdaki kazâlardan Satılmış, Samsun, Kavak ve Bafra'yı ihtiva etmektedir. Belirtmek gerekir ki, 17. asırda Bafra'nın bir kısmı Alaçam kazâsı olarak teşkilâtlandırılmış, 16. asrın Satılmış'ı ise, Satılmış, Cevizderesi, Cöreği, Keşderesi, Meydan ve Sergis adlarını taşıyan altı kazâyâ bölünmüştü. **MM 458** ise Arım Kazâsına ayrılmıştır. Ancak bu Arım, 16. asır Arım'ının tamamına tekabül etmez. 16. asır Arım'ının yaklaşık dörtte üçü yine Arım kazâsı dahilinde kalırken, kalan kısım Ayvacık, Hisarcık, İfraz ve Ökse kazâları olarak düzenlenmişti. Bunlardan ilk ikisi, 15. asra ve 16. asır başlarına ait defterlerde, **nahiye** olarak yer almaktaydı. Bu defterle **MM 3880**'in aslında aynı tahrir sonucunda ve aynı kişi tarafından kaleme alındığı ve hatta aynı defterin sonradan ayrı ayrı ciltlenmiş kısımları olduğu anlaşılıyor.⁷ **MM 3880**'in gerçekten çok yıpranmış olmasına karşılık, **MM 458**'in nisbeten iyi bir ana defterin Ünye, Terme (16. asır Tirme'si) ve Ayvacık, Hisarcık, İfraz ve Ökse kazâlarına ait sayfalarına arşivlerde rastlayamadık. Bunlar ya kaybolmuş, ya yanlış kataloglanmış yahut da bizim dikkatimizden kaçmış olabilirler.⁸ Bu seriden bir diğer defter de, Canik Livası dahilinde **kendir hasları**'na bağlı olan re'âyânın bir listesini veren **MM 268**'dir. Tabiatıyla, bundan hareketle hakkında ayrıntılı bilgi sahibi olamadığımız kazâların nüfusu üzerinde bir tahminde bulunmak imkânsızdır.

Bu defterlere ilâveten bazı timar icmal defterleri de kullanılmıştır : 1) 1485 tahririne ait ve «bazı vilâyât-ı Rum»u ihtiva eden **TT 41**, 2) 1520 civarına ait ve Rum eyâletindeki bazı nahiyeleri kapsayan **TT 98**, 3) yine aynı dönemde yapılan tahrir dayanan ve öteden beri mevcut timarlılar yanında 1520-32 arasında gerçekleşen timar tevcihlerini de kapsayan **TT 53** (defterin ilk kısmı Trabzon livasına, ikinci kısmı Canik'e aittir), 4) Muhtemelen 1554'te yapılan ve mufassalı kayıp olan tahririne ait **TT 384** ve 5) 1576 tarihli **TK 33**'ün icmalı **TK 241**.⁹

7. Bu tahrir, Rum hazine defterdarı Murad Efendi tarafından yapılmıştır. Krş. **MM 268**, s. 1.

8. Bu son ihtimal biraz zayıf. Zira, eğer defterin bu kısımları da Başbakanlık Arşivi'nin Maliyeden Müdevver kısmında ise, o katalogda böyle bir şeye tesadüf etmedik.

9. Kullanılan defterlerden 1455'e ait olanlar İstanbul'daki Atatürk Kütüphanesi'nde Muallim Cevdet Yazmaları arasındadır. 1576 tahririne ait **TK 33** ile **TK 241** Ankara'da Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadime Arşivi'nde muhafaza edilirken, diğer bütün defterler Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunmaktadır.

TABLO : I Kullanılan Defterler ve Bunların Kapsadığı Alanlar

Defter :	MC 117/2,081-85	TT 37	TT 54/387	TK 33	MM 3880/458/268
	1455	1485	1520	1576	1643
Nahiye :	Satılmış,	Ünye,	Arım	ve	Tirme
Nahiye :	*	Samsun,	Kavak	ve	Bafra

(*) Samsun, Bafra ve Kavak için 1455'e ait hiç bir kaynak yoktur. **TT 54**'de Samsun'un küçük bir kısmı var, ama Kavak ve Bafra yok.

Bölgenin ve kaynakların bu kısa tanıtımından sonra sözkonusu kaynakların nüfus incelemeleri açısından taşıdıkları önem üzerinde bir nebze de olsa durmakta fayda vardır. Bilindiği gibi, tahrir defterlerinin en çok ilgi çeken yönlerinden birisi —belki de birincisi— bunlardaki demografik verilerdir.¹⁰ Bunların niteliğini doğru kavramak şartıyla defterlerin nüfus tarihi açısından son derece kıymetli kaynaklar olduğu söylenebilir.

Herşeyden evvel akılda tutulması gereken şey şudur : Bu defterlerin temel fonksiyonu, merkezî idâreye, vergi amaçları bakımından, **tımar** sisteminin uygulandığı sancaklardaki beşerî ve maddî kaynaklar hakkında mümkün olduğu ölçüde güvenilir ve ayrıntılı malûmat temin etmektir. Dolayısıyla, demografik açıdan bunlar nüfus sayımı değil, vergi nüfusu/vergilendirilebilir nüfus sayımlarıdır. Defterlerde, evli ve bekâr vergi ödemekle mükellef yetişkin erkek nüfusun yanısıra, din hizmeti, yaşlılık, hastalık vb. sebeplerle vergiden muaf tutulan kişi ve grupların, **müsellemler** gibi kırsal kökenli askerî grupların da kaydedildiğini belirtmeliyiz. Ergenlik çağına gelmemiş erkek çocuklar, kız çocuklar ve kadınlar defterlerde hiç yer alma-

10. Bu kaynakların etraflı bir tanıtımı ve tahrir defterlerinin Osmanlı tarihi araştırmalarında kullanılmasıyla ilgili meseleler için bkz. M. Öz, aynı tez. ss. 5-25. Tahrir usulü ve defterler hakkında genel bilgi için bkz. Ö. L. Barkan, «Türkiye'de İmparatorluk devirlerinin büyük nüfus ve arazi tahrirleri ve Hakana mahsus istatistik defterleri», *İ.Ü. İktisat Fak. Mec.*, II/1 (1940), ss. 214-247.

11. Defterler hakkında genel bilgi için bkz. Ö. L. Barkan, «Türkiye'de İmparatorluk devirlerinin büyük nüfus ve arazi tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri», *İktisat Fakültesi Mecmuası*, II/1 (1940), ss. 20-59; II/2 (1941) ss. 214-247.

diği gibi, ortalama bir hane'nin kaç kişiden oluştuğu hakkında da herhangi bir ipucuna sahip değiliz.¹² Yine yönetici tabakayı oluşturan askerî sınıfın bazı defterlerde kısmen yer almakla birlikte bazen tamamen hariç tutulduğunu görüyoruz.

12. Bu hususta Barkan'ın teklif ettiği 5 rakamı yaygın olarak kullanılmakla beraber, sabit bir katsayının bütün sancaklar ve devirler için geçerli olması mantıken imkânsızdır. Esasen Barkan dahil, bu katsayıyı veya diğerlerini kullanan herkes bunun farkındadır. Yalnızca genel nüfus hakkında bazı kaba tahminlerde bulunmak için bu tür katsayıların kullanılmasının gerektiği açıktır. Öte yandan eğer defterlerde gerçekten yetişkin erkeklerin tamamı kayıtlıysa, toplam nüfusu tahmin etmek için bir başka yol daha vardır. Bkz. aşağıda not 73-75.

Netice itibariyle, bütün bu noktaları hatırdâ tutarak, Canik Sancağı'nda nüfus konusunu, köy-şehir ayırımını esas alarak incelemeye çalışacağız. Kırsal nüfusu ise üç ayrı ana kategori altında ele alacağız: normal **re'âyâ**, özel statülü (**avârız**'dan muaf) **re'âyâ** ve vergiden muaf kişi ve gruplar.

a) Sıradan/Normal Re'âyâ

Sıradan/normal re'âyâ terimi ile kastettiğimiz şey, bu insanların olağan/olağanüstü bütün vergi ve resimleri ödemekle yükümlü olduklarıdır. Önce defterlerdeki yetişkin erkek kategorileri ve bunlara ilişkin terminolojiye bir göz atalım. Malûmdur ki, müslüman vergi yükümlüleri ve Canik'in dahil bulunduğu Rum Eyâleti gibi, Osmanlıların müslüman devlet veya beyliklerden devraldığı bölgeleride gayrimüslimler, hukukî yönden gerçek mülkiyet niteliği taşımayan ve bir çeşit sürekli kiracılık yoluyla tasarruf ettikleri toprakların miktarına göre bir tasnife tâbi tutuluyorlardı (**çift**, **nîm**, **ekinlü (bennâk)** ve **caba (bennâk)**). Bekârlar ise ya **mücerred** genel adı altında kaydediliyorlar, ya da hayatlarını babalarından bağımsız kazanıp kazanmadıklarına bakılarak **mücerred** ve **caba** olarak yazılıyorlardı. Ancak, **caba her zaman kış ü kâre muktedir** bekâr anlamına gelmiyor, meselâ Rum eyâletinde topraksız evli erkek anlamını taşıyordu.¹³

Timar sistemi çerçevesinde re'âyânın topraksız tasarrufunu düzenleyen sistemin anahtar terimi **çift**'tir. Basit olarak **çift**, iki öküzle bir yıl ziraat edilebilecek toprak miktarını ifâde eder.¹⁴ Gerçekten de, **çift**'le **iki öküz**'ün eşanlamı olduğu kaynaklarımızdan açıkça bellidir. Bu **nîm** (yarım)-**çift** ve **bir öküz** için de geçerlidir. Böylece **çift** terimi aynı zamanda bir **çift(lik)** toprağa sahip raiyyeti de ifade etmekteydi.¹⁵

Osmanlı **sancak/eyâlet kanunnâmelerine** nazaran bir **çiftlik**'in miktarı, toprağın verimlilik ve kalitesine göre değişiyordu. Toprağın çok kıymetli

13. Bkz. **TT 387**, s. 349; B. Yediyıldız, Ordu, s. 150. Osmanlı resm-i **çift** sistemi için bkz. H. İnalcık, «Osmanlılarda Raiyyet Rûsumu», *Belleken*, XXIII (1959), ss. 575-610.

14. «Bir çift öküz» ve bir çift öküzle bir yılda ziraat edilebilecek toprak parçası anlamındaki Bizans terimi **zeugarion** ile benzerlikler için bk. N. Ökononides, «Ottoman Influence on late Byzantine Fiscal Practice», *Südost-Forschungen*, XLV (1986), S. 14-16. Makalede **Zeugarion**'un, eskiçağın, bir çift öküzün bir gündü sürebileceği toprak parçası anlamındaki **iugum**, **iugerium**'dan tamamen farklı olduğu da belirtiliyor (s. 14-15, dipnot 51).

15. Tahrir defterlerinde re'âyânın isimleri altında genellikle iki rakamının (2) çift sahipleri bir rakamının da (1) yarım çift sahipleri için kullanıldığını, herhangi bir hisse/köyle ilgili toplam rakamlar verilirken **çift** ve **nîm** işaretlerinin kullanıldığını müşâhede ediyoruz. Krş. M. A. Cook, **Population Pressure in Rural Anatolia**, London 19 2, ss. 6-68; B. Yediyıldız, **Ordu Kazası Sosyal Tarihi-1455-1613**, Ankara 1985, s. 71-2.

olduğu kanunnâmelerde belirtilen Rum eyâleti'nde çiftlik büyüklüğü, en iyi kalite topraklarda (a'lâ) 80, orta derecedekilerde (evsat) 100, en fakır topraklarda (ednâ) ise 130 dönüm kadardır.¹⁶ Bu noktada şunu vurgulamak gerekir ki, tam ve yarım çift'lerin belirlenmesinde önemli derecede keyfi davranılmış olabilir; zira, defterlerde 1,5 öküzlük (veya 3/4 çiftlik) yere sahip kişilere nadiren rastlanıyor.

Yarım (nim) çiftten az yere sahip re'âyâ bennâk veya caba-bennâk'ten ayırtetmek maksadiyle ekinlü-bennâk kategorisine dahil idi. Canık dahil Rum eyâletine ait son tahrir defterlerinde (1570'ler) sayıca ihmal edilebilir bir kısım re'âyâ zevle(lik) olarak tanımlanmıştır. Bir boyundurukta dört zevle olduğunu hesaba katarsak, zevlelik teriminin yarım öküzlük, yani dörtte bir çiftlik anlamında kullanıldığı sonucuna varabiliriz. Zevlelik sahiplerinin ödediği resim miktarı da (14 akçe) bu izlenimi doğrular niteliktedir. Şöyle ki, Rum eyâleti'nde çift resmi 57 akçeydi ve bunun dörtte biri de yaklaşık 14 olmaktadır. Ne var ki, zevlelik'in miktarı ve ekinlü teriminin yarım çift'ten az toprağa sahip bütün re'âyâyı kapsayan tanımına rağmen,¹⁷ bu kategorinin tam olarak neyi gösterdiğini kesinlikle tespit etmemiz imkânsızdır.

Kanunnâmelere nazaran topraksız köylüleri ifade eden caba veya caba-bennâk terimine gelince; Cook'un gösterdiği üzere ve bizim kullandığımız kaynakların da desteklediği gibi, aslında caba'ların bir kısmı şu veya bu şekilde bir miktar toprağa tasarruf etmekteydiler. Cook, Tokat ve bazı mücâvir nâhiyelerde zeminlerin, yani resm-i çift sistemi dışındaki toprak parçalarının % 69'unun cabalara tahsis edildiğini göstermiştir.¹⁸ Bunun yanı sıra, 16. yüzyıl Rum eyâleti defterlerinin açıkça gösterdiği üzere, cabaların (ve mücerredlerin) önemli bir kısmı çift, nim veya ekinlü-bennâk olarak

16. Bkz. Rum eyaleti kanunnamesi, TT 387, s. 349; bu metin Yediyıldız tarafından 1547, 1569 ve 1613 tarihli Şebinkarahisar kanunnameleriyle karşılaştırılmalı bir şekilde basılmıştır (Ordu Kazası Sosyal Tarihi, s. 151). Bir dönüm'ün tu'len ve arzen kark hatve'ye tekabül ettiği, yani enine ve boyuna 40 adım olduğu kanunname'de belirtilir (aynı yerler). Bir Osmanlı dönümü'nün 1000 metrekare'ye, yani bugün ülkemizde kullanılan dönüm'e eşit olduğu ileri sürülüyorsa da daha küçük bir birim olması da muhtemeldir. Bkz. Cook, a.g.e., s. 67.

17. Krş. Cook, a.g.e., s. 68; H. İslamoğlu, Dynamics, s. 20. Bennak kategorisi hiç toprağı olmayanları da kapsarsa da, Rum eyaleti'nde böyleleri caba (-bennak) olarak yazılmışlardır. Nitekim 1455'e ait defterlerde, isimleri altında caba ve ekinlü işaretli bulunanların ödedikleri ralyyet rüsumu bennak olarak birlikte yazılmış, müteakip defterlerde ekinlü'lerinki bennak, caba'larinki ise caba resmi altında kaydedilmiştir.

18. Bu bilgi, 1554 tarihli TT 287'deki verilere dayanır. Bkz. M. A. Cook, Population Pressure in Rural Anatolia, 1450-1600, Londra 1972, s. 38, not 2.

kaydolunan, kardeşleriyle aynı toprak parçasına tasarruf etmekteydiler.¹⁹ Son olarak, ormanlık ve çalılıklardan açılan ve defterlerde **balta yeri** diye nitelenen toprakların çoğu da **cabalara** aitti.²⁰ Biz her ne kadar Cook'un Tokat ve civarı için yaptığı gibi ayrıntılı hesaplamalar yapmadıysak da, aynı durumun Canik'te de geçerli olduğu anlaşılıyor.

Sayıcı az bir grup hânenin, **mukata'a** olarak yazıldığını müşâhede etmekteyiz; yani bunlar raiyyet rûsûmu yerine muayyen miktarda bir resim ödüyorlardı. Bu şekilde yazılanların ana meşguliyetlerinin tarım dışı alanlarda olduğu söylenebilir.²¹ Öte yandan defterde **ehl-i hiref** diye yazılan Menâğrı Nahiyesi'ne bağlı Ordu köyü (bugünkü Çarşamba'da aynı adlı köy) halkının aile reisleri **hâne** olarak kaydedilmişlerdir.²² Onbeşinci yüzyıla ait defterlerde ve takriben 1520'ye ait **TT 54** ve **TT 387** gibi defterlerde bölgedeki kasaba diye adlandırabileceğimiz Samsun, Bafra ve Ünye gibi yerlerde nüfus genelde **nefer** şeklinde yazılmış, bazen evli ve bekâr (**hâne** ve **mücerred**) ayırımı da yapılmıştır. Öte yandan, Bafra'daki gayrimüslimler **resm-i çift** sistemine tâbiydiler ki, bu da onların esasta ziraatle iştigal ettiklerini gösterir.²³ Son tahrirde (1575-76) ise, gerek bütün sancaktaki gay-

19. Bkz. **TT 54** ve **TK 33**. Bu defterlerde böyle kardeşler genellikle şöyle yazılıdır: Ahmed veled-i Mehmed-nim, me'a biraderes; Ali birader-i o, m(ücerred). Me'a biraderes tabirinin olmadığı, ancak arka arkaya yazılı iki kardeşin bulunduğu durumlarda **caba** veya **mücerred** yazılanın diğer kardeşin toprağına ortak tasarruf edip etmediğı çok net gözüküyor.
20. Bkz. Cook, s. 38, not 3. Mamafih, Cook'un **TT 287**'den elde ettiğı 703 **balta yeri** kaydındaki toprakların, bölgedeki toplam ekilebilir arazinin sadece % 1.5'una balığ olduğunu da belirtmeliyiz. Balta yerlerinin çoğunluğunun büyüklüğü 1 kilelik'le 20 kilelik arasında değişiyordu (2 kilelik 1 dönüm'e eşitti). Cook, daha önceki defterlerde ormanlıktan açılan yerlere atıfta bulunmamasının böyle yerlerin varolmadığı şeklinde yorumlanamayacağını belirtir. Gerçekten de Canik'e ait 1485 tarihli **TT 37**'de bu tür yerlere dair bazı referanslar vardır. Bkz. **TT 37**, s. 456, 557, «baltası yeridir», «baltası yeriyile» ve «kendü açduğı yerler» gibi ibâreler kullanılmıştır.
21. Meselâ, **nefs-i Alevi**'de (bugünkü Ordu), bir zenaatkâr grubu (cemaat-ı yani, muhterife) defterde mukataa yazılmışlardır. Bkz. Yediyıldız, aynı eser, s. 77. Satılmış'a bağlı Fatsa köyünde ise, 1485 civarında, 6 kişi bu statüye tâbiydi (**TT 37**, s. 228).
22. **MC 085**, s. 207-210; **TT 37**, s. 440. **TT 54**'de bu köy halkı **resm-i çift** sistemine göre (yani çift, nim, bennâk vs. şeklinde) yazılmışlarsa da, zenaatkâr olduklarından, önceki gibi sadece hane başına 10 akçe **caba** resmi ödemekle mükelleftiler (s. 395). Ayrıca bkz. **TK 33**, v. 186b. Belirtmeliyiz ki, **resm-i caba** normalde 13 akçeydi. Sonuçta, Ordu'daki zenaatkârların toprakla da meşgul olmakla beraber, sahip oldukları toprağın büyüklüğüne göre **resm-i çift** ödemeyip sabit bir **resm-i caba** ödedikleri anlaşılıyor.
23. Bkz. **TT 37**, s. 676. **TT 387**'de ise Bafra (Göründür Pazarı'ndaki müslümanlar **nefer**, gayrimüslimlerse hane/mücerred olarak yazılırlar.

rimüslimler, gerekse kasabalardaki yetişkin erkekler (müslimler dahil) evli-bekâr ayrımı esas alınarak (**müzevvec/mücerred**) kaydolmuşlardır. Ancak Tablo XIId'den de anlaşılacağı üzere, bazı yerleşmelerde gayrimüslim nüfus yalnızca **nefer** olarak verilmiştir, Kırsal kesimde yaşayan gayrimüslimlerin artık **resm-i çift** sistemine göre yazılmayıp, **nefer** ve/veya **müzevvec-mücerred** şeklinde tasnifi, aslında statülerindeki bir değişikliğin yansımasıydı. 1554 ilâ 1569 arasında bir tarihte Rum Eyâleti'nde (ve muhtemelen Rum gibi Osmanlıların, müslüman beylik ve devletlerden devraldıkları öbür yerlerde) yaşayan gayrimüslimler, İmparatorluğun Balkanlar ve Trabzon gibi bölgelerinde uygulanan **ispence** sistemine tâbi kılındılar. Yani evli veya bekâr olsun, her yetişkin erkek gayrimüslim, **resm-i çift** yerine 25 akçe **ispence** ödeyecekti.²⁴

Bölgeye ait kanunnâmelerden, **müzevvec** ve nadiren rastlanan **hâne** tabirlerine ilâveten **çift**, **nîm**, **ekinlü**, **caba**, **mukâta'a** ve **zevle** olarak yazılan kişilerin **hâne** statüsünü haiz oldukları anlaşılıyor. Rum ve Karaman eyâletleri nüfus ve hâsıl icmâl defteri **TT 387**'deki deliller kesindir. Bu defterin dayandığı **TT 54** gibi mufassallarda **çift**, **nîm**, **ekinlü** ve **caba** şeklinde yazılanlar **TT 387**'de **hâne** şeklinde birarada hesaplanmışlardır. Bu bağlamda tek istisna, Cook'un da dikkat çektiği gibi, ölen babalarının yerlerini devralan evlenmemiş oğullardır. Yani **çift**, **nîm** ve **bennâk**'lerin ufak bir kısmı muhtemelen evli aile reisi değil, babalarının yerini alan bekâr aile reisi gençlerdir.²⁵

Re'âyâ'nın sahip olunan arazinin büyüklüğü ve medenî durum bakımından tasnifinde en çok göze çarpan noktalardan biri, **tam çift**'e mutasarrıf köylülerin, az sayıda —Ünye ve Satılmış'ta hemen hemen yok— olmalarıdır.²⁶ **Tam çift**'e mutasarrıf kişilere en çok, Kızılırmak'ın Karadeniz'e kavuştuğu sahada bulunan verimli Bafra ovasında rastlanması, buna mukâbil Satılmış (Fatsa) gibi dağlık bir kazâda pek görülmemeleri, bölgenin coğrafi yapısı bakımından mantıklı bir sonuçtur. Canik'in doğu kısmında, 1455'te kayıtlı hânelerin yarısından çoğu (kayıtlı neferlerin % 42'si) **nîm çift** miktarı

24. Herne kadar Canik için, 1554'e ait mufassal bir deftere sahip değilsek de, Rum'a ait diğer defterlerden bu tarihte gayrimüslimlerin halâ **resm-i çift** ödedikleri anlaşılır/Msl. bkz. Cook, aynı eser, s. 63). 1569 tarihli Şebinkarahisar kanunnâmesi bu statü değişikliğini zikreder: «Ve liva-i mezbure keferesi rüsum-ı örfiye-i müte'arefe virmeğe defter-i atikte sayir re'aya gibi mukayyed iken hâliya emr-i padişâhi mücebince ispenceye kaydolmuşlardır.» (Yediyıldız, aynı eser, s. 155, not 68). Genelde ispence için bkz. Neşet Çağatay, «Osmanlı İmparatorluğu'nda Re'ayadan alınan vergi ve resimler», **AÜDTCFD**, V/5 (1947), s.; İnalçık, «Raiyyet Rûsumu», s. 602-608.

25. Cook, aynı eser, s. 65; ayrıca bkz. Barkan, **Kanunlar**, s. 63-64.

26. Bununla ilgili tablolar için bkz. Öz, aynı tez, ss. 67-69.

toprağa, mutasarrıftı. Hânelerin yaklaşık yüzde 22'si yarım çiftten az toprak parçalarına sahipken, bir o kadarı da topraksızdı (ekinli ve **cabaların** her birinin toplam kayıtlı nüfustaki oranları ise % 17-18 kadardı). Babalarıyla beraber yazılanları da (me'a veledihi şeklinde) katarsak, mücerredler kayıtlı re'âyânın % 21'ni oluşturuyordu.²⁷

1485'le 1520 arasında tam ve yarım **çift**'lerin oranı daha da azalır-lerin sayısındaki az miktarda artış dışında, genel durumda kayda değer bir değişme gözlenmiyor. Bu, merkezî hükümet'in raiyyet **çiftlik**lerinin bütünlüğünü korumadaki ısrarlarına rağmen, babaların ölümünden sonra **çiftlik**lerin oğullar arasında paylaştırılmış olmasına atfedilebilir ki, defterlerde bunu destekleyecek deliller bulmak mümkündür.

1485'le 1520 arasında tam ve yarım **çift**'lerin oranı daha da azalırken, **ekinli** sayısında herhangi bir artış da olmadı. **Caba** ve **mücerred**lerin oranlarında bir miktar artış kaydedildiği gözleniyor. Genelde nüfus artmaz ve hatta biraz da olsa azalırken, **resim-i çift** sistemine tâbi re'âyânın elindeki ekilebilir toprak miktarının azalması, başka bir oğudan, 16. yüzyıl başlarından itibaren önemli çapta toprak parçalarının **mevkûfiye** kaydolanarak re'âyâ çiftlik olarak verilmemesinden kaynaklanır. (1576'da toplam ekilebilir toprakların % 22 kadarı bu kategoriye dahildi).²⁸ Yine defterlerde bu tür toprakların ve re'âyâyâ **tapu resmi** karşılığı verilen **zemin**'lerin işlenip, hâsıllarından gereken vergilerin ödendiği anlaşılır. Dolayısıyla, bilhassa 16. yüzyılda köylülerin sâdece adlarına kayıtlı çiftlikleri ziraat etmesi sözkonusu olmadığından re'âyânın, tasarrufundaki toprak miktarı esas alınarak yapılacak bir tasnifinden, sosyal tabakalaşmaya ilişkin çok kesin sonuçlar çıkarılamaz.

Öte yandan, daha 15. yüzyılda ekilebilir toprakların hatırı sayılır bir kısmı **zemin** olarak kaydolunmuştu. Bunlara tasarruf edenlerin çok az bir kısmı, **zemin**lerinin miktarına göre **çift** veya **bennâk** resimlerini öderken, kalanları için defterlerde herhangi bir raiyyet resmine (**dönüm resmi** dâhil) rastlamıyoruz. 1520 civarında bunlara ilaveten **mevkûf zemin**lerin ortaya çıkışı gözleniyor.²⁹ 1575'e gelindiğinde, sâdece **zemin** şeklinde yazılan yer-

27. Hasta, yaşlı, kör vb. gibi kişilerle mu'aflar bu tahlilin dışında tutulmuşlardır.

28. Bkz. Öz, aynı tez, s. 222 vd. Bu tür toprakların gelirleri ilke olarak **mevkuf** eminleri tarafından ve merkez için toplanmışsa da, özellikle bir köye sonradan gelip yerleşen **hariç** re'âyânın işlediği bu gibi yerlerin hâsıllarının aynı köyün hâsılıyla birlikte yazıldığına ilişkin açıklamalara son defterde (TK 33) sık sık rastlarız.

29. Önceki tahrirlerde **zemin** veya raiyyet çiftliği olan bazı yerlerin daha sonra **mevkuf** haline dönüştüğünü gösteren pek çok örnek vardır. TT 37 ile T54'ün mukayesesini bu hususu açıkça ortaya koyar. Meselâ, Arım'a bağlı Adalı köyündeki 3 **zemin** ile 4 re'âyâ çiftliği (1485'de), 1520'de **mevkuf zemin** haline gelmiştir. Bkz. TT 3, s. 402 ve TT 54, s. 365. Öyle anlaşılıyor ki, TT 37'de sadece **zemin-i fulan** şeklinde yazılıp sahibinin vergi yükümlülüğü belirtilmeyen **zemin**ler 1520 ve 1576'daki **mevkuf zemin**lerle aynı niteliği haizdirler.

lerin sahiplerinin muhtemelen büyük çoğunluğu, **resm-i çift** veya **dönüm resmi** öderken **mevkûf zeminler** varlıklarını koruyorlardı. Bu gibi yerlerin buldukları köy halkı veya başka köylerden kişiler tarafından ziraat edildiğine dair kayıtlar mevcuttur.³⁰ Bilindiği gibi, bağlı oldukları sipahinin tîmarından başka yerlerdeki toprakları veya üzerine kayıtlı topraktan fazlasını ziraat edenler **hariç raiyyet** statüsüne tâbi idiler ;yani bahse konu **mevkuf zeminler hariç re'âyâ** tarafından kullanılmış olmaktadır.³¹

Tekrar kayıtlı re'âyâ kategorilerine dönersek, 1570'lerde tam ve yarım **çift'e** tasarruf edenlerle **ekinlü bennâklerin** oranı büyük oranda düşüş göstermiştir (toplam yüzde 20). Daha da önemlisi, **müsellemler, sayyadlar** vb. gibi grupların da bu kategorilere eklenmesine, yani **resm-i çift** sistemine dâhil edilmelerine rağmen **yarım çift sahiplerinin sayısında** (sadece oranında değil) azalma gözleniyor. **Tam çift** ve **ekinlü** sahiplerinin sayısı ise çok az da olsa artmıştır. Bu noktada yukarıda söylediklerimizi hatırlatmamız yeterlidir. Bu defa **zemin** sahiplerinin önemli bir kısmı **resm-i çift** sistemine göre yazıldıklarından, aslında **resm-i çift** ödeyenlerin sayısı **çift, nîm** ve **ekinlü** kaydedilen raiyyet sayısından çok fazladır. Meselâ, toplam 300 kişi **çift** kaydedilmişken **resm-i çift** ödeyenlerin sayısı 477'dir.³²

Zemin, balta yeri ve muhtemelen **mevkûf zemin** gibi yerlerde ziraat etme imkânları olsa da, **cabaların** ve **mücerredlerin** sayısındaki artış, bazı içtimaî problemlerin varlığına işaret eder. 1520-1576 arasında, Anadolu'nun diğer kısımlarında da görüldüğü üzere, toplam kayıtlı nüfusun yüzde yüz civarında arttığını ve ekilebilir toprakların bu oranın çok altında bir artış

30. Mesela bkz. **TK 33**, v. 134a: «eh-mevkuf-ı zeminha... hariçden ziraat iderler.»; v. 150a.;» mezkur mevkuf yerleri karye-i Zivgar cemaati ziraat ider.»; v. 202b.:» zikrolunan mevkuf zeminleri ehl-i karye cümlemiz tasarruf iderüz de-yu ikraz itdüler.»

31. Hariç raiyyet üzerine ayrıntılı bir tartışma için bkz. Oktay Özel, «XV ve XVII. yüzyıllarda Osmanlı Toplumunda Hariç Raiyyet», **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, 43 (1986), ss. 159-171.

32. Bazı hisselerde hasıl rakamı ayrıntılı olarak verilmediğinden **resm-i çift** ödeyen 477 kişinin 300'ünü raiyyet çiftliği sahibi sayamayız; bu rakam bir miktar daha düşük olmalıdır (tahminen 250-280 arası). Yine, 4006 kişi **nîm çift'e** (çok az bir kısmı 1.5 **nîm**, yani 3/4 **çift'e**), 3057 vergi mükellefi ise **yarım çiftten** az toprak parçalarına tasarruf ederken, **resm-i nîm çift** ödeyenlerin sayısı 5336, **resm-i bennak** ödeyenlerinkiyse 3712 idi. Krş. Cook, s. 98. Belirtmeliyiz ki, bahse konu **rüsum** ödeyen zemin sahipleri, aslında bu zeminlerden başka sıradan raiyyet çiftliklerine de mutasarrif olmuş olabilirler. Mesela, raiyyet çiftliği olarak yarım çift yere, zemin olarak da bir tam çift'e sahip bir kişi, toplam 1.5 çiftlik yeri için raiyyet resmi ödemek durumundaydı.

kaydettiğini dikkate alırsak,³³ topraksız veya çok az toprağa mutasarrıf kişilerle, maddî zorluklar yüzünden evlenemeyip bekâr kalanların sayılarında patlama denebilecek boyutlarda yükselme görüldüğü tahmin edilebilir. Onaltıncı asır ortalarında medreselerdeki öğrenci (**suhte**) ve **levend** ve **sekbân** olarak taşra idarecilerinin kapılarına yığılan köy kökenli gençlerin sayılarının artması, bahsettiğimiz olgunun yansımaları olsa gerektir.

b) Özel Statülü Raiyyet Grupları

Sıradan re'âyâ 15. yüzyılda kayıtlı kırsal nüfusun yüzde 80'ini oluşturmaktaydı. 16. yüzyılda ise daha önce mu'af ve müsellem olan bütün gruplar, bazı istatistikî yönden ehemmiyetsiz istisnalar dışında, re'âyâ statüsüne tâbi kılınmışlardır. Bu defterlerde «el-müselleme raiyyet fermûde-şüd», «el-mu'af raiyyet şüd» gibi ibârelerle gösterilmiştir. Öyle görünüyor ki, bu önceden tamâmen vergiden muaf bulunan grupların statüsü, belirli hizmetler karşılığında avâriz-ı divâniye'den muaf tutulan kişilerin statüsü gibi bir duruma sokulmuştur. Yani, bunlar evvelki statüleri gereği olağanüstü vergilerden muaf tutulmuş, ancak normal raiyyet rûsûmunu ve öşürleri ödemekle mükellef kılınmışlardır. Dolayısıyla, tamamen vergiden muaf kişi ve grupları incelemeye geçmeden önce, yaptıkları **çeltükçilik**, **kürecilik**: vb. hizmetler mukâbili özel bir statüye tâbi tutulan kimselerden oluşan —tâbir caizse— «ara kategori»yi ele alalım. Burada şunu da belirtelim ki, 16. asırda re'aya haline getirilen mu'af ve müsellemelerden farklı olarak, **çeltükçi** veya **küreci** gibi gruplar bazen raiyyet rûsûmundan tamamen veya kısmen muaf-tılar.³⁴

Bu gruplara mensup kişiler genellikle resm-i çift sistemine göre kaydedilmişlerse de, bazen buna uyulmamıştır. Bunlardan piriñç ekimiyle uğ-

33. Krş. Cook, s. 11. Cook'un hesaplamalarına göre, mesela Rum eyaletine bağlı bazı nahiyelerde, 1455'den 1520'lere kadar 1 nefere bir birim toprak düşerken, bu oran 1550'lerde 1.5 kişiye 1 birim toprak, 1570'lerde ise yaklaşık iki kişiye 1 birim toprak düşmüştür. (Bunu Cook'un indekslerine dayanarak hesapladık). Bizim Canik Sancağı için yaptığımız hesaplara nazaran bu sancağıdaki toplam ekilebilir arazi 1485 civarında yaklaşık 6100 çift kadarken 1576'da bu 6440 çift'e yükselmiştir (Öz, aynı tez, s. 222-223). Nüfusa gelince, 1485'te toplam nefer sayısı 19,718 iken 1576'da bu sayı iki katına, 39,609'a çıkmıştır (Öz, aynı tez, s. 102-104). Mamafih, şunu da belirtmeliyiz ki, tahrir defterlerine dayanarak ekilebilir toprakların miktarını kesinlikle bulmak pek mümkün değildir. Özellikle ekinli bennâk kategorisinin yarım çift'ten az lûtûn re'aya çiftliklerini kapsaması bu kategoriye giren toprakların çapını tahmin etmeyi zorlaştırır.

34. Osmanlı İmparatorluğu'nda vergiden muafiyet konusu için bkz. İnalçık, « Raiyyet Rûsûmu », ss. 598-601.

raşan **çeltükçi/pirinççiler**, re'islerinin gözetiminde **hassa çeltüğü** hizmetinde çalışıyor ve **hassa** tohumu çıkarıldıktan sonra kalan ürünlerinin üçte ikisini **hassa**'ya teslim ediyorlardı. Çeltik gelirinden, 15.yüzyılda Amasya'daki şehzâde, 16.yüzyılda ise Sultan faydalanıyordu. Yine Amasya'daki II. Bayezid İmâreti ile bölgedeki bazı zeâmet sahipleri de çeltik üretiminden gelir sağlamaktaydı. Öte yandan 16.yüzyıl başlarında Arım, Tirme ve Ünye'deki çeltük arglarının ref' edilip, daha önce çeltük hizmetini gören re'âyânın bu defa kendir hizmetine me'mur edildiğini görüyoruz.³⁵ Bu keyfiyet Rum Eyâleti kanununda da belirtilmiştir.³⁶ Sancaktaki çeltik ziraatı Samsun, Satılmış ve Bafra kazâlarında daha önceki gibi devam etmiştir.

Satılmış ve Ünye kazalarında ise bir takım vergi mükellefleri madencilikle meşguldü. **Küreci** diye adlandırılan bu kişiler bölgedeki demir (**ahen**) yataklarında çalışmaktaydı ve elde ettikleri gelirin yarısını **hassa**'ya —Amasya'daki şehzâde'ye veya Satılmış ve Ünye subaşlarına— ödemekteydiler.³⁷ Ayrıca, Tirme'ye bağlı Evcî köyünde ikamet eden bir demirci grubu da (**cemaat-ı ahengerân**) şehzade hassına (16. asırda **havass-ı hümâyün**'a) dâhildi.³⁸

Yine sayıca çok az bir grup, vergi mükellefi **Etrâkiye** veya **yörükân-ı hassa** olarak Şehzâde (16. yüzyılda Pâdişah) haslarına bağlıydı. Bunlara Samsun, Kavak ve Arım'da rastlanıyor. **Avârız**'dan mu'afiyetlerine dair bir kayıt yok; ancak bunlar raiyyet rûsûmunu normal re'âyâdan daha düşük bir oran üzerinden ödemekteydi. Ayrıca bir de **hâne** vergisine tâbiydiler.³⁹

Bazı köylüler **hidmetkâr** olarak çeşitli görevleri icrâ etmekle yükümlü kılınmışlardı ve bazı durumlarda yaptıkları işin niteliği belliydi. Meselâ, kale hizmetkârları, muayyen bir yolun bakımıyla görevli hizmetkârlar, Ünye ka-

35. Çelikten sağlanan gelir **TT 54** (tahmini 1520 tarihli)'de gösterilmişken, onun icmâli niteliğindeki **TT 387**'de çeltik mukataasının ref' edilip yerine yılda 800 kantar kendir vaz' olunduğu belirtilmiştir (s. 646).

36. «... ve Arım ve Tirme ve Ünye kazâlarında olan re'aya bedel-i avârız kendir hidmetin iderler; ber müceb-i kanûn-ı kadim yılda üç gün hassa çeltüğüne hidmet iderler. Hidmet eylemeyenler bedel-i hidmet bir miktar akçe virmek kanûn-ı kadimleridir, kemâkân sebt-i defter olundu». (**TT 387**, s. 351; Yediyıldız, aynı eser, s. 163). Kanunnâme'de halâ çeltük hizmetine atıfta bulunulması, çeltük mukataasının ref'inin tam bu sıralarda gerçekleşmesinden dolayı olmalıdır.

37. Demir yataklarının işlenmesiyle ilgili bir kayıt için bkz. Yediyıldız, s. 93, not 434. Ayrıca bkz. **MC 081**, s. ?

38. Bunların sayısı sürekli artmıştır; 1455'de 6 (**MC 081**, s. 16), 1485'de 13 (**TT 37**, s. 251 - 52), 1520'de 16 (**TT 54**, s. 169) ve 1576'da 39 (**TK 33**, v. 292a) kişiydiler.

39. Krş. **MC 085**, s. 383-84 (15 çift resmî ve 20 akçe hane vergisi); **TT 37**, s. 502, 546. Süleyman kanunnâmesine göre toprak sahibi yörükler çift resmîni 12 akçe üzerinden ödüyorlardı. Bkz. M. Arif, «Kanunnâme-i Al-i Osman», s. 62.

lesi marangozları (**durûdgerân**) vb.⁴⁰ gibi, bir başka hizmetkâr grubu ise **hidmetkârân-ı Canik-i Göl** adı altında Arım ve Tirme'de hassa kendirinden sorumluydu.⁴¹ Bazıları ise belirli bir kişinin (Şehzâde, kadı veya bir din görevlisi) hizmetkârı durumundaydı. Özellikle ilk defterde ise, bazı kişiler timar sahipleri, kadı, müsellemler ve ulemâya mensup kimse'lerin **şerikleri** olarak yazılmışlardı.⁴² Bu gibi kişilerin bağlı buldukları kimselere ait toprakları ortakçılık usûlüne göre işledikleri anlaşılıyor. Bazı isimlerin üstündeki **hassa** ibâresinin ise, bunların Şehzâde haslarıyla ilgili bazı hizmetler ifâ ettiklerini akla getiriyor.⁴³

Yol bakım ve onarımı,⁴⁴ **derbendcilik**,⁴⁵ **köprücülük**,⁴⁶ ve genel onarım işlerini (**müremmimler**)⁴⁷ deruhde eden bir takım kişilerin de olağanüstü vergilerden muaf tutuldukları bilinmektedir. Öte yandan **el-mu'af** başlığı altındaki gruplar içinde değil de sıradan re'âyâ arasında yazılan **imam**, **müezzin** vb. gibi dinî görevlilerin de **avâriz** ödemedikleri görülüyor.⁴⁸

40. Kale hizmetkârları Ünye ve Samsun kalelerine aittiler. Bu tür gruplar için bkz. **MC 081**, s. 96; s. 21 (4 marangoz) and **MC 085**, s. 155 (3 okçu). **TT 37**, s. 240, 253, 364 (Ünye kalesi); s. 513, 521, 523, 527 (Samsun kalesi); **TT 54**, s. 220, 155, 165 (Ünye); **TK 33**, v. 9a, 13a, 32a, 37b (Samsun); v. 67b, 366a (Ünye).

41. Meselâ Arım'ın Hisarcık Bölüğü'ndeki Emirahur köyünde mukim bir grup hizmetkâr bu kategoriye dahildi ve ilk üç tahrir defterine nazaran resm-i çift ödemiyorlardı. 1576'da bu durum değişmiş ve topluluğun evli üyeleri caba resmi ödemekle mükellef kılınmışlardı. Bunların **avâriz**'dan muaf oldukları **TT 54** ve **TK 33**'de açıkça belirtilmiştir: «Hidmetkârân-ı Canik-i Göl ki kendir cem'ine hidmet iderler; madâm ki hidmet iderler **avâriz-ı** divaniyeden mu'aflardır.» **TT 54**, s. 400; **TK 33**, v. 173a. Ayrıca bkz. **MC 065**, s. 358; **TT 37**, s. 444.

42. Bkz. **MC 117/2**, s. 56 (şerik-i kethüda), s. 45 (şerikan-ı subaşı), **MC 081**, s. 21 (şerik-i Mansur- müsellemler), **MC 085**, s. 62, 64.

43. **MC 085**, s. 37, 75, 77-79, 86-89, 91 vs.

44. Mesela, Kadıköy sâkinleri Samsun'a giden yolları onardıkları için **avâriz**'dan mu'af tutulmuşlardı (**TK 33**, v. 19b).

45. **Hidmetkârân-ı râh-ı derbend-i Ünye** için bkz. **MC 031**, s. 110; **TT 37**, s. 243; **TT 04**, s. 223 («madâm ki hidmet ideler **avâriz-ı** divaniyeden mu'af olalar.»); **TK 33**, v. 66a (aynı not). **Derbendcilik** yaptıkları için **avâriz**'dan mu'af tutulan bazı köylüler için bkz. **TK 33**, v. 85a, 117b, 261a, 259b.

46. Meselâ bkz. **TK 33**, v. 4a: «Samsun hisarının köprüsüne köprücü olub **avâriz**'dan muaf olalar deyü ellerinde hükm-i hümâyun olmağın...»

47. Özellikle son defterde (**TK 33**) bazı raiyyet isimlerinin üzerinde **müremmim** ibaresini görmekteyiz.

48. 1455'e ait defterlerde böyle kişilerin ve re'aya arasında yazılmakla beraber olağanüstü vergilerden mu'af diğer bazı kişilerin adları üzerinde şöyle bir açıklayıcı not bulunur: «**avâriz**'dan muaf ola amma süvari hakkın vire». **MC 081**, s. 19, **MC 085**, s. 5, 9, 58, 124, 138, 139, 184, 201, 202.

Bazı özel hizmetler ifâ ettikleri için sıradan re'âyâdan biraz farklı bir statâyeye tâbi bu gruplara, daha önce de belirttiğimiz gibi, 15. asırda tamamen muaf durumdaki gruplar da katılınca, kayıtlı nüfusun yaklaşık % 15-20'si bu kategoriye girer hale gelmiştir. Şimdi defterlere kayıtlı muaf grupların bir tasvirine geçebiliriz.

c) Çeşitli Muaf Gruplar

Bu tür grupların en önemlilerinden ve kalabalıklarından biri, çeşitli muaf kişilerin teşkil ettiği ve defterlerde **el-mu'af** genel adı altında yazılanlardır. Dinî görevliler, çocukları ve akrabaları, **zaviyedarlar** vb. bu gruba dahildi. Zaviyedarlar ve 1455'de **mülâzımân-ı câmi'** adıyla yazılan bazı din görevlileri ara sıra ayrıca da yazılıyorlardı; ama çoğunlukla **el-mu'af** kategorisine dahildiler. Her hâl ü kârda bunlar **kadimlik yurdları**le kayıtlıydılar ki, bu onların Osmanlı fethi öncesi bölgede yerleşmiş bulduklarını ve imtiyazlı statülerinin Osmanlı idaresince de tanındığını gösterir.

Bu durum, **müsellemler** yani, Osmanlıların ilk zamanlarında ön planda olan ancak zamanla yardımcı hizmetleri ifâyaya memur edilen kır kökenli askerî gruplar için de sözkonusuydu. **Kadimlik yurdlarıyla (yurdlarına) eşerler** ibaresi onların seferlerdeki yükümlülüklerini de ortaya koyar. 1485-1576 arasında **müsellemler** yaklaşık olarak kayıtlı nüfusun % 9-10'unu teşkil ettiler. Tıpkı **el-mu'afiye** gibi **el-müsellemiye** de 1485 ilâ 1520 arasında bir zamanda raiyyet statüsüne indirilmiştir.⁴⁹ Farklı taraf, muafklar herhangi bir timar, zeamet veya has sahibine bağlı olabilirken **müsellemler** münhasıran **havass-ı hümâyun'a** bağlanmışlardır.

Kayıtlı nüfusun takriben % 2'si **hassa** hizmetinde **sayyâdlık** ve **bazdârlık** yapmaktaydılar. Bilindiği gibi, Osmanlı devlet teşkilâtında merkezdeki **doğancı** teşkilâtından başka taşrada da özellikle re'âyâ kökenli **doğancılar** mevcuttu.⁵⁰ Bunlar yakalayıp eğittikleri av kuşlarının, cinslerine göre **doğancı**, **şahinci**, **atmacacı** ve **çakırcı** gruplarına ayrılıyorlardı. Fonksiyonlarına göre ise **sayyâdân** (avcılar) ve **kayacıyân** ve **tülekçiyân** (yetiştiriciler) olarak sı-

49. Aynı süreci Trabzon'daki hıristiyan müsellemler de yaşamışlardır. (H. Lowry, «Privilege and property in Ottoman Maçuka in the opening decades of *Tourkokratia* : 1461-1553», *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society*, ed. A. Bryer - H. Lowry, Birmingham-Washington D. C., 1986, s. 110-113. Lowry Osmanlı öncesi mahalli askerî grupların kullanılmasının hıristiyanlarla meskûn yerlere has olduğunu imâ ederse de Maçka'daki hıristiyan müsellemlerin durumu ve statülerindeki değişimin zamanlaması (1486-1515 arasında bir zaman) Canık (ve dolayısıyla Rum eyâleti'n)'-tekilerle aynılık arzeder.

50. Bkz. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı*, Ankara 1945, ss. 420-25; H. İnalçık, «Doghandji», *EI*, v. II, ss. 614-15.

niflandırılıyorlardı. Bölgemizdeki **sayyâd** gruplarından yalnızca biri **avcıyân-âhû** diye geçmektedir. **Cemaat-i tülekçiyân**'a ise bütün defterlerde rastlıyoruz. **Doğancı** grupları da müsellemeler gibi 16. yüzyılda re'âyâ statüsüne sokulmuşlar, ama olağanüstü vergilerden muafiyetleri devam etmiştir.⁵¹

Müteka'id sipahiler ve sipahizâdeler, â'mâ, meflûç, pîr-i fânî vb. kimselerle, dervişler ve **du'agûylar** da mu'aflar arasındaydı. Ancak 16. asırda eski sipahiler ve sipahizâdeler **avârız** dışındaki vergileri ödemekle yükümlü hale geldiler.⁵² Bu durum onların 1576'da **resm-i çift** kategorilerine dahil edilmeleriyle sonuçlanmıştır.

Kırsal nüfusa ilişkin genel tahlillere teşebbüs etmeden önce bölgedeki kasabalardaki nüfusu ele almamız uygun görünüyor. Daha sonra nüfustaki değişimler ve bunun tesirleri hakkında bazı izah denemeleri yapılacaktır.

d) Kasabalarda Nüfus

15-16. asırlar Osmanlı Anadolu'sunda bir yerleşme yerini «kasaba» veya «şehir» olarak nitelendirmek için kesin kıstaslara sahip değiliz. Genellikle bir nâhiye/kazâ'nın merkezi anlamındaki **nefs** kelimesi tam bir ayırım ifade etmez. Bilindiği üzere bazen 20-30 hanelik köylere dahi **nefs** denilebilmektedir.⁵³ Faroqhi'nin, Anadolu şehirleri üzerindeki abidevi eserindeki kıstasa göre, bir takım idarî fonksiyonlara ve kasabalara has iktisadî özelliklere sahip ve en az 400 nefer nüfusu olan bir yer kasaba sayılabilir.⁵⁴ Bu kıstası esas alırsak, bölgemizdeki iskân yerlerinden 1485'te yalnızca Samsun ve 1576'da ise Samsun, Bafra ve Ünye'yi kasaba olarak nitelendirebiliriz. 1520 civarında ise hiç birinin nüfusu 400 nefere ulaşmamıştır.

1) Samsun

1485 civarında Samsun'un müslüman nüfusu 276 **neferden** oluşmaktaydı ve bunlar 9 mahallede yaşıyorlardı.⁵⁵ Nüfusun üçte birden biraz fazlası

51. Msl. bkz. TK 33, v. 146b, 156b, 302ab, 311b.

52. TT 54'de sipahizâdegân ve sipahiyân-ı müteka'id'in durumları şu şekilde ifade ediliyor: «eküb biçdüklerinin behresin virürler.» (s. 172, 165, 325).

53. Bölgemizdeki yerleşme yerleri arasında yer alan Kavak (bugün kasaba), Üskübi (Bafra'da), Menağrı, Ordu ve Hisarcık (Arım'da), Fatsa ve Ordu (Sattılmış'ta) gibi köyler **nefs** olarak zikredilmişlerdir. Bunlardan Menağrı'nın nüfusu hiç bir dönemde 16 neferi geçmezken Ordu'nunki 87-111 nefer arasında değişmiş, Kavak'inkiye 55'ten 133'e çıkmıştır (1485-1576 arasında).

54. Faroqhi, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia*, s. 9-10.

55. Tahrir defterlerine göre Samsun'un 15 ve 16. yüzyıldaki demografik durumu daha önce B. Yediyıldız («1485-1576 yılları arasında Samsun Şehri», *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, Samsun 1988, ss. 297-303) ve S. Faroqhi (*Towns and townsmen of Ottoman Anatolia*, s. 106-107) tarafından özetle izah edilmiştir.

Rumiyan (81 nefer) ve Erâmine (85 nefer) olarak ayrı ayrı yazılan gayrimüslimlerden oluşuyordu. Bunlara ilâveten TT 37'de **Cemaat-ı Frenkpazarı** diye geçen 6 kişi daha vardır ki, bunların Samsun'u 1420 civarında terkeden Cenevizlilerin kalıntıları olması muhtemeldir.⁵⁶ Yine aynı defterde şehirde yaşayan tamamı müslüman bazı muaf ve asker gruplarına rastlıyoruz. Bunlar: **avarız**'dan muaf 6 kişi; Seyyid Kutbeddin Zaviyesi zaviyedarı 8 kişi; kalede görevli 5 **pasbân**, 3 **nekkârezen** ve 8 **zemberekçi**; 1 derviş ve 4 kişilik **cema'at-ı müsellemun** idi. (Gerek TT 37'den gerekse TT 41'den (icmal) Samsun kalesinde görevli oldukları anlaşılan 1 **dizdar** ile 9 **kale mü-lâzımı**'nı da bunlara ekleyebiliriz.)

16. asır başlarında (1520 civarı) yapılan tahrir, Frenkpazarı cema'atinin tamamen ortadan kalktığını, müslüman mahallelerden biri kaybolurken 4 yeni müslüman mahallesinin kurulduğunu göstermektedir. 1485-1520 arasında müslümanların nüfusu biraz artarak 320 nefere ulaşırken (bunların 3'ü mücerred), gayrimüslim yetişkin erkek nüfusunda oran olarak önemli sayılabilecek bir düşüş vuku buldu. Ermenilerin sayısı 28'e, Rumlarınkiyse 26'ya düştü.⁵⁷ Kalede, **avarız**'dan muaf 5 **zemberekçi** ile 8 **pasbân** görevliydi.⁵⁸ TT 387'de bunlara ek olarak 20 kale görevlisi daha zikredilmiştir.⁵⁹ Şehir nüfusu içinde Seyyid Kutbeddin Zaviyesi'nde görevli 2 zaviyedar ile 2 vergiden muaf kişi daha mevcuttu. Böylece 357 hane ve 3 mücerredten oluşan müslüman nüfusun takriben 1785, 54 veya 56 haneden müteşekkil gayrimüslim nüfusuna 270-280 kişi civarında olduğunu tahmin edebiliriz.

1575/6'ya gelindiğinde şehrin 12 müslüman mahallesinde kayıtlı yetişkin erkek sayısı 459'a çıkmıştır; ancak bu defa nefer sayısının kabaca yarısı (229), daha önceki tahrirlerde gözardı edilen mücerredlerden oluşuyordu. Hanelerin sayısı gerçekte azaldığından nüfusta her hangi bir artıştan söz etmek imkânsızdır. Şehrin gayrimüslimler açısından da câzibesini kaybettiği söylenebilir.⁶⁰ 1576 civarında Samsun'da sadece 10 Ermeni ve 18 Rum hanesi yaşamaktaydı. Eğer hane sayısını 5'le çarpar ve mücerredleri de buna eklersek şehrin müslüman nüfusunu 1400 kişi (Buna zaviyedarlar da dahildir), gayrimüslimleriye toplam 165 kişi olarak hesaplayabiliriz (ka-

56. Krş. Faroqhi, aynı eser, s. 106.

57. TT 54, ss. 426-429. TT 387'de Rum hanelerinin sayısı 28 olarak yazılıdır (s. 658).

58. TT 54, s. 426, 429.

59. Bunlar, 1 dizdar, 1 kethüda, 1 bevvab, 3 nekkârezen ve 14 kale mustahfızıydı (s. 658).

60. TK 33'teki bir nottan (v. 3b), Rumların **avarız**'dan muaf tutulmaksızın gayet zor bir iş olan kendir bükücülük hizmetini gördükleri, bu yüzden de şehri terk ettikleri ve bunu önlemek için kendir emini'nin tavsiyesiyle Rumların **avarız-ı divaniyye** ve **ıckâlîf-i örfiyye**'den muafiyetlerine karar verildiği anlaşılıyor.

le mustahfızları hariç). 1576 tahririnde mücerredlerin sayısı bir hayli fazla olduğundan nüfusu **nefer** x 3 usulünü kullanarak da hesaplayabilir ve böylece daha sağlıklı bir tahmin yapabiliriz. Buna göre şehrin toplam nüfusu 1560'tır ki, yukarıdaki tahminle hemen hemen aynı sonuca ulaşıyor.

Yukarıda anlatılanlardan Samsun'un 15 ve 16. yüzyıllar boyunca küçük boy bir kasaba olarak kaldığı ve az da olsa nüfus kaybettiği açıkça ortaya çıkar. Faroqhi bunu Samsun limanının Sinop ve Trabzon limanlarıncı gölgede bırakılmasına bağlar⁶¹ 16. yüzyıl sonlarından itibaren Karadeniz kıyıları için ciddi bir tehdit haline gelen Kazak hücumları yüzünden Samsun'un durumu gittikçe kötüleşti.⁶² Nitekim 1643'te yapılan bir yetişkin erkek nüfusu sayımına göre şehir nüfusu toplam 134 kişiydi (76 askeri, 58 re'âyâ)⁶³ Şehrin tahmini nüfusu 670 kadardı ki, nüfus itibariyle Samsun artık bir köy görünümü arz ediyordu.

b) Bafra (Pazar-ı Göründür)

Samsun'la karşılaştırıldığında Karadeniz'e 20 km. uzaklıkta Kızılırmak nehrinin kıyısında bulunan ve dolayısıyla deniz ticaretinde bir rolü olmayan Bafra (Pazar-ı Göründür)'nin nüfusunun 15 ve 17. asırlar arasında istikrarlı kaldığı, kasaba nüfusunun 1576'da nisbeten daha önemli çapta arttığı, 17. asırda da Samsun'un uğradığı felâketli duruma düşmediği anlaşılıyor. Bafra'nın durumunu verimli bir ovanın merkezinde, etrafındaki kırsal yerleşmeler için ifâ ettiği pazar rolüne bağlamak gerekir. Kasabanın adı, Pazar-ı Göründür veya Göründür Pazarı, buna açıkça delâlet ediyor.

1485 tahririne göre, iki mahallede yaşayan 207 nefer ile 15 muaf ve 12 müselleme kasabanın müslüman yetişkin erkek nüfusunu teşkil ederken, **cema'at-ı gebrân**, yani gayrimüslimler topluluğu 79 kişiden ibaretti. Gayrimüslimlerin, pek şehirlilere özgü olmayan bir şekilde **resm-i çift** sistemine tâbi tutuldukları ve raiyyet rüsumu ödedikleri göze çarpıyor. Böylece Göründür Pazarı'nın gayrimüslimleri, 19 **nîm**, 7 **ekînlü**, 41 **caba**, 10 **mücerred**, 1 **kötürüm** ve 1 de statüsü belirsiz kişiden oluşmaktaydı.⁶⁴ Bafra'nın bu dönemdeki tahmini toplam nüfusu 1180 müslüman ve 347 gayrimüslimden

61. Aynı yer.

62. Osmanlı devletinin Kazak hücumlarını önlemek üzere aldığı tedbirler hakkında bkz. V. Ostopchuk, «Five Documents from the Topkapı Palace Archive on the Ottoman Defence of the Black Sea against the Cossacks», **Türklük Bilgisi Araştırmaları (Journal of Turkish Studies)**, Halil İnalcık Armağanı, c. 10 (1986), ss. 98-101.

63. **MM** 3880, ss. 4-6. Askerî grubun seyyidler ve ulemayı ihtiva ettiğini hatırlatalım.

64. **TT** 37, ss. 673-676.

oluşuyordu. Yani nüfusun yaklaşık % 22-23'ü gayrimüslim, % 77'si de müslümandı.⁶⁵

Bafra'da 1485'te 2 müslüman mahallesi mevcutken⁶⁶ 1485-1520 arasında 6 yeni mahallenin kurulduğu ancak bunun bir nüfus artışı neticesinde olmadığı anlaşılıyor. Müslüman nüfus 141 nefer (muhtemelen hepsi de hane reisi) ve 98 sipahizade'den müteşekkildi. Hıristiyan nefer sayısı artmış olmakla beraber, toplam nüfuslarının muhtemelen aynı kaldığı söylenebilir, zira 97 neferin 69'u hane, 28'i mücerreddi.⁶⁷ Bu dönemde kasabanın toplam nüfusunu 1568 kişi olarak tahmin edebiliriz (1195 müslüman ve 373 gayrimüslim).

1520'den 1576'ya kadar kayıtlı nüfus sayısal bakımdan iki katına çıkmıştır. Sekiz müslüman mahallesinde 289 evli (**müzevvec**), 294 bekâr erkek (**mücerred**) ve 12 **avarız**'dan muaf kişi ikâmet etmekteydi. 1485 tahririndeki 236 müslüman neferin hepsinin evli olduğunu varsayarsak, 1576 itibarıyla hane sayısı ancak % 27 oranında artmış görünüyor. Bu dönemde gayrimüslim hane sayısı çok az artarak 75'e ulaşırken **mücerred** sayısı 64'e yükselmiştir. Yani gerek müslüman gerekse gayrimüslim yetişkin erkek nüfusunun yaklaşık yarısı bekârdı.⁶⁸ Tahmini toplam nüfus ise 2238 olarak hesaplanabilir (**müzevvec** x 5 + **mücerredler**). Bir başka hesaba göre ise (nefer x 3) kasaba nüfusu 2202 çıkıyor. Eğer **hane**'lerin zaten bekârları da ihtiva ettiğini ve dolayısıyla (hane x 5) toplamına mücerredleri eklemenin yanlış olduğunu düşünürsek toplam nüfus 1880 olarak ortaya çıkar. Böylece, bazı idarî görevlilerin varlığını da gözönüne alarak, Bafra'nın 1576 civarındaki nüfusu takriben 1950-2300 arasında idi denebilir.⁶⁹

65. Müslümanların hepsini, nim, ekinli ve caba kaydedilen gayrimüslimleri hane kabul edip bunların toplamını 5'le çarparak ve gayrimüslimlerin mücerredlerini (1 kötürüm ve 1 statüsü belirsiz dahil) de ekleyerek bu sonuca ulaşıyoruz.

66. Bilindiği gibi, Emirza Bey, Bafra'da Osmanlılar ve Candaroğulları'ndan önce bulunan ve tarihi metinlere isimleri geçmemekle beraber Bavra Beyleri diye anılan bir aileye mensuptu. Bafra'ya bağlı Türbe köyü, adını çoğu vebadan ölen bu aile mensuplarının gömülü bulunduğu bu köyedeki türbeden alır. Aile mensuplarının kimlikleri türbedeki kitâbelerden öğreniliyor. Bkz. Zeki Oral, «Duragan ve Bafra'da İki Türbe», **Bulleten**, XX(1956), ss. 385-410. Tahrir defterlerinde bu köyün ve bazı başka yerlerin gelirinin türbe vakfına ait olduğu kayıtlıdır (Msl. bkz. **TT** 37, s. 718, 729).

67. **TT** 387, s. 667.

68. **TK** 33, ff. 217b-220a.

69. Bafra'nın nüfusu 17. asırda da istikrarını korumuştur. 1643 sayımına göre Bafra'da 64'ü askerî, 242'si re'aya 306 müslüman, ve 83 gayrimüslim hane mevcuttu. Mücerred olarak sadece 7 gayrimüslim kayıtlıydı. Yani toplam nüfus 1945 kişi kadardı. Bkz. **MM** 3880, s. 36-42.

3) Ünye

Canik'teki kasabalar içinde, demografik bakımdan, yalnızca Ünye hatırı sayılır bir gelişme göstermiştir. Bu yerleşme, 16. asırda küçük boy bir kasaba konumunu kazanarak asrın sonları itibariyle, hemen hemen Samsun'un nüfus seviyesini yakalamıştır.⁷⁰ 1455'te Ünye sâkinleri 76 gayrimüslim nefer (56 hâne, 20 mücerred) ile 18 kale mülâzımından ibaretti. 1485'e gelindiğinde Ünye nüfusunda az da olsa bir düşüş müşahade ediliyor: 56 gayrimüslim (48 hâne, 8 mücerred), 3 müslüman hâne ve 16 kale mülâzımı. Mücerredleri hesap dışı tutar ve mülâzımları dahil edersek Ünye nüfusunu, 1455'te 370, 1485'te 335 olarak tahmin edebiliriz.

16. asır başlarından itibaren Ünye kalesinde yaşayan gayrimüslimlerin sayısının, muhtemelen çevreden Ünye'ye göçedenlerin katkısıyla, arttığını görüyoruz. 1520 civarında gayrimüslim nüfus **caba** yazılan 83 hâne ile 69 mücerredden müteşekkildi. Müslüman reâyâ hânesi sayısı 3 olarak (1 **ben-nâk**, 2 **caba**) kalırken 5 müslüman da mücerred yazılmıştı. Bunlara 32 kişilik kale personelini de ekleyebiliriz. Toplam nüfus 576 (nefer x 3) ilâ 590 (hâne x 5) arasındaydı.

1520'ye değin, kalesi, pazarı ve limanı olmakla beraber, nüfus itibariyle bölgenin en kalabalık köylerine dahi yetişemeyen Ünye, 1520-1576 arasında, nisbî olarak, önemli bir gelişme göstermiştir.

Nüfus artışının bir kısmı gayrimüslim bekâr erkek sayısındaki artışa (322 **mücerred**) atfedilebilirse de, **hâne** reisleri sayısında % 145'lik bir yükselmenin varlığı (toplam 198 gayrimüslim **hâne**) kasabanın demografik gelişimini net bir şekilde gözler önüne serer. Müslüman **hâne** sayısı, 3'ten 16'ya, bekâr sayısı ise 5'ten 11'e çıkmıştır. Bunlara 45 kişilik kale personelini de ilâve edebiliriz. Bu arada sekiz gayrimüslimin **derbendci** kaydolduğunu da belirtmek gerekir.

Genel Değerlendirme

Yukarıda anlatılanlardan, bir dereceye kadar yeni doğmakta olan Ünye hâriç, Canik kasabalarının, büyük ölçüde kırsal kesimdeki nüfus artmasının sonucunda 16. yüzyıl Anadolu'sunda görülen kentsel gelişmeden nasiblerini alamadıklarını söylememiz mümkündür. Canik kasabaları ikinci, hatta üçüncü derecede kentsel yerleşimler olarak kalmışlardır. Bunda Samsun limanının Trabzon ve Sinop limanlarınca gölgede bırakılması ve bölgedeki zirai faaliyetten elde edilen gelirlerin İstanbul'un yanısıra, daha ziyade Amasya ve bir dereceye kadar da Trabzon gibi yerlerde kurulmuş vakıflara tahsis edilmesi rol oynamış olmalıdır. Bir başka deyişle, denizasıra ticarette tâli

70. Ünye için bkz. MC 081, s. 91-92; TT 37, s. 233; TT 54, s. 214; TK 33, v.64a-b.

bir liman vazifesi gören Samsun, bölge içi ticarete de Amasya gibi başlangıçtan beri idari ve ilmi bakımlardan önde gelen bir merkezin gölgesinde kalmıştır. Kuzey Anadolu kentsel şebekesi içinde, Bafra ve Ünye gibi, çevrelerindeki kırsal yerleşmelere pazar işlevi görmekten ve onları diğer merkezlere bağlamaktan başka fazlaca bir rolü olmayan kasabaların, mütevazı konumlarını sürdürmeleri de anlaşılır bir şeydir.

Canikin kırsal nüfusunun 1455-1520 arasında nisbeten istikrarlı kaldığı, ancak 1576'ya gelindiğinde, tartışmalı **mücerred** rakamlarını hesaba katmazsak dahi, Anadolu'nun öteki kısımlarında olduğu gibi, esaslı bir artışın meydana geldiği açıktır. Mâmafih, 1642-43 tarihli sayımın da gösterdiği gibi, bu seviyedeki bir nüfus devamlı olamadı. Bu sayıma göre, meselâ, Bafra ve Alaçam'da toplam 1897 nefer (163 askerî, 221 mu'af (çeltükçi, derbendci vs.) ve 1513 re'âyâ (1415 hâne ve 98 mücerred) vardı. Mücerredleri çıkarırsak, 1576'da yaklaşık 3620 hâne, 1643'de ise 1799 hâne olduğunu hesaplarız (yani yarı yarıya). Diğer kazâlarda aşağı yukarı benzer sonuçlar tespit ediliyor.⁷¹ Bu verilere ve aynı dönemde başka bölgeler için yapılan benzer sayımlara dayanarak, 17. yüzyılın ilk yarısında genel ve şiddetli bir nüfus azalmasından söz edip edemeyeceğimiz tartışmaya açıktır.⁷² Yine de, evlilerin, bekârların ve özel görevli aile reislerinin (köprücü, çeltükçi, kendirci vs.) defterde yazılı oldukları gözönüne alınırsa, bu defterlerdeki verilerin mâkul ölçüde güvenilir sayılabileceği ve dolayısıyla, 17. yüzyılın ilk yarısında sancak nüfusunun bir düşüş gösterdiği ileri sürülebilir.

Toplam nüfusu hesaplamak için en çok kullanılan katsayı, Barkan'ın önerdiği 5'tir (hâne x 5).⁷³ Ancak, çoğunlukla bu formül, (hâne x 5 +

71. Bk. Tablo XV. Bu bilgiler MM 3880 ve MM 458'e dayanır. Aynı dönemde (1642-3) kendir haslarına bağlı re'âyâ, hem bu defterlerde yeri geldiğince belirtilmiş, hem de ayrıca bir başka defterde (MM 268) kaydedilmiştir.

72. Geçenlerde Maria N. Todorova, Bruce McGowan'ın, 17. yüzyılda Balkanlar'da bir demografik kriz (nüfus buhranı) olduğu yolundaki iddiası hakkındaki şüphelerini ifade etmiştir (Bkz. M.N. Todorova, «Was there a demographic crisis in the Ottoman Empire in the Seventeenth Century», *Etudes Balkaniques*, 2 (1988), ss. 55-63; kr. B. McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe: Taxation, Trade and Struggle for Land, 1600-1800*, Cambridge 1981).

73. Barkan'ın teklif ettiği bu katsayı («Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi», s. 12), defterler üzerinde çalışan pek çok araştırmacı tarafından kullanılmıştır. Bu arada bazı araştırmacıların bir hâne için farklı katsayılar önerdiklerini de ekleyelim. Meselâ, F. Sümer («Kayı», A) ve M. A. Ünal (*XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, Ankara 1989, s. 63) 7 çarpanını, M. Cook ise (aynı eser, s. 85, 90, 98), 3 x nefer formülünün yanısıra hane x 4.5 formülünü kullanırlar. Bu konu hakkındaki tartışmaların bir değerlendirmesi için bkz. N. Göyünc, «Hâne deyimi hakkında», *İÜEF Tarih Dergisi*, 32(1979), ss. 331-348.

mücerredler] şeklinde kullanılıyor. O zaman, ortalama bir hâne'nin 5 küsur kişiden oluşması söz konusudur, zira defterlere bekâr yazılanlar zaten belli hâne'ler dâhildir (bkz. yukarıda s. ...). Buna rağmen, mücerred sayısında bir tahrirden diğerine meydana gelen değişiklikleri de hesaba katmak bakımından, bekârların (hâne x 5) formülüne eklenmesi faydalı da olabilir.

Tahminî nüfusun hesaplanmasında kullanılan bir başka kıstas da, yukarıda kasaba nüfusları vesilesiyle değinildiği üzere, defterlerdeki **nefer**, yâni yetişkin erkek sayısının esas alınmasıdır. Meselâ, J. Russel'a göre, «eğer oniki veya ondört yaşındaki bütün erkekler vergilendirilmişse, toplam nüfus vergilendirilen sayının üç katı olmalıdır.⁷⁴ Yine defterlerdeki **nefer** rakamlarına dayanan bir başka yaklaşıma göre ise, en kısa ve en uzun beklentileri dikkate alındığında, sanayi öncesi istikrarlı yerleşik toplumlarda ergenlik çağının üzerindeki erkeklerin toplam nüfusa oranı, 1 : 2.72 ile 1 : 4.31 arasında değişiyordu. Bir başka deyişle, toplam **nefer** sayısını bu katsayılarla çarparsak nüfusun en alt ve en üst sınırlarını bulmuş oluruz.⁷⁵

Tamamen tahminî bir nitelik arz ettiklerini hatırla tutarak, Canik Sancağı'nın toplam nüfusuna ilişkin hesaplarımızı hem (hâne x 5) hem de (nefer x 3) formüllerine göre yaptık. Yukarıda şehir nüfusları kabaca hesaplanmıştı. Burada ise, bütün bölgenin nüfusu hesaplandığından, şehirlerde yaşayanlar da (kale muhafızları dâhil) tablolara ilâve edilecektir. Kırsal alanlarda yaşadıklarını farzettığımız timar ve zeamet sâhipleriyle bazı **mâlikâne** hisselerine tasarruf eden **mülk** sahipleri de hesaba katılacaktır. Ancak **mâlikâne** sahiplerine dâir defterlerde yer alan bilgiler sağlıklı bir tahminde bulunmayı engelliyor. Çünkü, muhtemelen 15. yüzyıl defterleri hariç, defterlerde yazılan mülk sahiplerinin büyük çoğunluğu tahrir zamanında hayatta değildi. Sadece eski sahiplerinden satın alınan bazı hisselerin yeni sahipleri için bunun aksi varittir. 1485'e ait defterde adı geçen bir mülk sahibi 1576 tarihli defterde de aynen geçiyor. Bazı durumlarda ise **evlâd-falan** ibâresi kullanılarak mülklerin orijinal sahiplerinin adları veriliyor. Mâmafih, bunlar kırsal nüfus içerisinde sayıca ihmal edilebilir bir durumdaydılar. Mülk sahiplerine sancağın doğu kısmındaki dört kazâda hemen hiç

74. «The Late Medieval Balkan and Asia Minor Population», **JESHO**, III (1960), s. 265. Bu noktadan hareketle, evli kişi başına düşen bekâr sayısını hesaplayan McGowan incelediği sancakların her biri için ortalama hâne boyunun farklılık arz ettiği sonucuna ulaşmıştır: «Food Supply and Taxation on the Middle Danube», **Archivum Ottomanicum**, I, (1969), s. 162.

75. L. Erder, «The Measurement of pre-industrial Population Changes: The Ottoman Empire from the 15th to the 17th Century», **Middle Eastern Studies**, XI/3 (1975), s. 294-297.

rastlanmazken, Samsun ve Kavakta'az sayıda bulduklarını ve Bafra'da daha fazla göze çarptıklarını görmekteyiz.⁷⁶

Son tahrir (1576) hâriç, re'âyâ olmayan grupların içindeki bekârların sayısı sağlıklı biçimde belirtilmemiştir. Son defterde ise, bazı durumlarda gayrimüslim nüfus evli-bekâr ayırımı yapılmaksızın verilmiştir. Bu gibi durumlarda **mücerred-hâne (müzevvec)** oranının, tasnif edilmiş nüfustaki **mücerred-hâne (müzevvec)** oranıyla aynı olduğunu varsaydık (bekârlar toplam nüfusun, 1455'te % 21'ini, 1485 ve 1520'de % 25'ini ve 1576/7'de % 45'ini teşkil ediyordu).⁷⁷

TABLO : III CANİK'in Tahminî Toplam Kırsal Nüfusu (1455-1576)

Tarih	Re'âyâ	DİĞER	Toplam	
	hâne+mücerred	hâne + mücerred	(hânex5)	(neferx3)
1455*	7080 + 1913	2154 + 572	46,170	35,157
1485	11,604 + 3734	3337 + 1053	74,705	59,184
1520	11,873 + 3901	2276 + 758	70,745	56,424
1576	21,041 + 17,651	505 + 412	107,730	118,827

(*) 1455 rakamlarının Canik'in doğu kısmındaki Satılmış, Ünye, Tırme ve Arım kazâlarına ait olduğu hatırlanmalıdır. (Hâne x 5) formülüne **mücerred** sayısını eklersek nüfus 1455'de 48, 655, 1485'te 79, 131, 1520'de 75,040 ve 1576'da 125,793 olarak hesaplanıyor.

76. Bölgede yaşadığını tahmin ettiğimiz kişileri hesaba katmakla yetindik. Canik'te mâlikâne hisselerine mutasarrıf olan Şehzâde Ahmed'in lâlâsı Mehmed Paşa, sâbık Karaman beylerbeyisi Karagöz Paşa ve Mehmed Paşa'nın kardeşi Kasım Bey (sonra Paşa) gibi kişilerin bölge halkından sayılamayacağı aşîkârdır.

77. Kırsal nüfus kategorileri ayrıntılı olarak sondaki tabloda verilmiştir.

TABLO : IV Canik'teki Kasabaların Tahmini Nüfusu (1455-1576)

Kasaba	Tarih	Müslüman hâne+müc.	Gayrimüslim hâne+müc.	Kale Muh. (Müslüman)	Toplam (Hx5) (Nx)			
Ünye	1455	—	—	56	20	17	365	279
"	1485	3	—	48	8	16	335	225
"	1520	3	5	80	64	32	575	552
"	1576	16	11	198	322	45	1295	1776
Samsun	1485	311	?	171	?	15	2460	1476(?)
"	1520	334	3	54	?	20	2040	1233(?)
"	1576	234	229	28	25	22	1420	1614
Bafra	1485	236	?	69	10	—	1525	945(?)
"	1520	239	?	69	28	—	1540	1008(?)
"	1576	301	294	75	64	—	1880	2202

Not : 1485 ve 1520'ye ait defterlerde Samsun'un bütün nüfusu (1520'deki 3 müslüman bekâr hâriç) ve Bafra'nın müslümanları nefer olarak yazılmışlardır. Bunların hepsinin hâne reisi olduklarını varsaydık. TT 54 (ve TT 387)'de Samsun'da sâdece 3 müslüman mücerred kaydedilmesi bu varsayımı teyid eder niteliktedir. Bu bakımdan, 1485 ve 1520'ye ait nüfus tahminlerinde (nefer x 3) formülünün kullanılması pek uygun görünmüyor. Biz de bunu, ilgili rakamların yanına soru işareti koyarak gösterdik. Buna mukabil, 1576'da kayıtlı bekâr sayısının nüfus içindeki oranı dikkate alındığında (nefer x 3)'ün daha mantıklı bir sonuç verdiği düşünülebilir.

TABLO : V Canik'teki Dirlik ve Mülk Sahipleri (1455-1576)

Tarih	Sancakbeyi	Zaim	Timarlı	Mülk sahibi	Toplam
1455	—	2	208	(4)	214
1485	—	4	413	(63)*	480
1520-30	1	5	458	(57)	521
1576	1	7	407	(56)	471

(*) Yaklaşık 40'ı Bafra'da bulunan hisselerle sahipti. Bunların yanısıra, dirlik sahiplerinin, dirliklerinin büyüklüğüne göre temin etmek zorunda oldukları cebelüler ve vakıfların muhtelif hizmetlerini ifâ eden görevlileri de hesaba katmalıyız. Mâmafih, bunların sayısı bizim vardığımız rakamları ciddi biçimde etkileyecek boyutta olması gerekir.

TABLO : VI Canik Sancağı'nın Tahminî Nüfusu (Hâne x 5)⁷⁸

Tarih	Köyler	Kasabalar	Dirlik sahipleri	Toplam
1485	74,285	4320	(480 x 5 = 2400)	81,005
1520	70,325	4155	(521 x 5 = 2605)	77,085
1576	107,730	4595	(471 x 5 = 2355)	114,680
	veya (nefer x 3)	5592		115,677

Not : Kentseî nüfus açısından 1576 tahriri için (nefer x 3) formülü daha uygun görünüyor.

Bu hesaplamalardan anlaşıldığı kadarıyla, Canik Sancağı'nın nüfusunun 1485 civarında 70-80 bin civarında olduğu, 1520 itibarıyla toplam nüfusta 3000-4000 kişilik bir azalma vuku bulunduğu ve 1576'ya gelindiğinde ise, nüfusun, 1520'yle kıyaslandığında, hemen hemen % 60-70 oranında artarak 110 bin ilâ 125 bin arasında çıktığı söylenebilir. Bu boyutlarda bir nüfus artışının, Canik'e özgü olmadığı ve hemen bütün Anadolu'da görüldüğü mâlumdur.⁷⁹

TABLO VII : Canik Sancağı'ndaki Köy ve Mezre'aların Bir Özeti

Tarih	Meskûn Yerler		Cema'at	Köy Gayrimeskûn Yerler	Mezre'a	Toplam
	Köy	Mezre'a				
1485	501	14	1	3	28	547
1520	484	13	2	14	23	536
1576	484	12	6	27	30	559

Kırsal nüfus genelde artarken, önceden meskûn bazı köyler nüfus kaybetmiştir. Tablo VII'de meskûn ve gayrimeskûn köy ve mezre'aların sayıları verildiği için ayrıca bu konu üzerinde durmuyoruz. İskân bağlamında ilginç bir husus da, gayrimüslimlerin nisbeten daha kalabalık köylerde yaşamalarıdır. Bu durum Anadolu'nun diğer kısımları için de müşahede edilmiştir.⁸⁰ 1485 - 1520 arasında gayrimüslimler Canik'teki kırsal nü-

78. Tezde nüfusu hesaplarken, dirlik sahipleri için (hane x 5) ve şehirli ve köylüler içinse (hâne x 4 + mücerredler) formülünü kullanmıştık. Böylece mücerred sayısındaki değişikliklerin tesirini de hesaba katmış olmayı düşünmüştük. O hesaba göre toplam nüfus, 1485'te 70,670, 1520'de 67,004 ve 1576'daysa 111,239'a çıkmaktadır. Bkz. Öz, aynı tez, s. 90.

79. Krş. Cook, aynı eser; S. Faroqhi - L. Erder, «Population Rise and Fall in Anatolia, 1550-1620», Middle Eastern Studies, XV(1979), ss. 328-345; Yediylidiz, Ordu, ss. 101-103; Emecen, Manisa, s. 156; Ünal, Harput, s. 73.

80. Meselâ bkz. Miroğlu, Bayburt, s. 35; Ünal, Harput, s. 70.

TABLO Xa : Canik Köylerinde Nüfus (1455/56)

Nahiye	Çift	Nim	Ekinlü	Caba	Müc.	Me'a vel.	Mefluc	Belirsiz
1	—	632	388	192	180	57	5	27
2	—	163	138	118	47	33	—	1
3	18	1208	651	436	427	206	—	40
4	119	1750	435	832	754	204	—	83
Top.	137	3753	1612	1578	1408	500	5	151

	Özel statülü re'âyâ	Müsel- lem	Muaf	Sipahi- zade	Doğancı- bazdar	Hidmet- kârlar	Diğer	Toplam
1	36(39)	29	135	12	1	37(19)	6	1737
2	7(6)	21	8	—	—	15(3)	—	551
3	1	250	405	27	80	52	38	3839
4	166(6)	460	536	41	83	86	42	5591
Top.	210(51)	760	1084	80	165	190(22)	86	11718

Kısaltma ve açıklamalar : te: te'allukat, kü: küreci, et: etrak veya yörükân, çel: çeltükçi veya pirinççi, Me'a veled. kolonunda, defterde babasıyla (Ahmed veled-i Mehmed me'a veledihi Ali) veya kardeviyle (Hasan ve Hüseyin evlâd-ı Yusuf) birlikte yazılan kişiler gösterilmiştir. Özel statülü re'âyâyı oluşturan gruplar şunlardır : Satılmış'ta, 16 mukataa, 16(+6) te'allukat, 4 (+33) küreci; Ünye'de 7 (+6) küreci; Tırme'de 1 müteallik; Arım'da, 59 çeltükçi, 20 te'allukat, 6 re'aya-yı fulan ve (6) yörükân-ı Şehzade. Parantez içindeki rakamlar, bu gibilerin resm-i çift kategorilerinde de yazılı olduklarını gösterir. Sondaki «Diğer» kategorisine 11 şerik yani örtakçı (resm-i çift kategorilerinde de bazı şerikler var), 8 derviş, 1 keşiş, 9 gâmicî, 4 marangoz (durud-gerân), 2 yaycı (keman-gerân), 3 askerî müzisyen (nekkârezenân), 3 bağçebabân, 5 sancakdarân-ı Canit, 6 demirci (ahengerân), 4 avârız'dan muaf kişi, 5 mevkuf, hisse-i cedid yazılan 5 kişi (57 kişi de resm-i çift kategorilerinde yazılı), 6 sığırtmacân-ı şehzâde, 6 serkâr (hass-ı şehzâde görevlisi), 1 kovancı, 3 hayyat yani terzi ve şehzâde'ye bağlı 6 kişi daha. Mu'af kategorisi, bazan ayrı yazılsalar da, dini görevliler ve zâviye-dârları da ihtiva eder. Kale hizmetkârları, hizmetkârân-ı Canit yani kendir hizmetini görenler ve şehzâde hasları hizmetkârları ile çeşitli kişilerin hizmetkârları «hidmetkârân»a dahildir.

Gayrimüslim nüfus, Satılmış'ta 15 ve Arım'da 834 nefer'den oluşmaktaydı.

Nahiye/Kazâlar: 1) SATILMIŞ, 2) ÜNYE, 3) TİRME, 4) ARIM, 5) SAMSUN, 6) BAFRA, 7) KAVAK.

TABLO Xb : Canik Köylerinde Nüfus (1485)

Nahi.	Çift	Nim	Bennâk	Caba	Mücer- red	me'a veled	te.	Özel kü.	Statülü et.	Re'âyâ çel.	Diğ.
1	—	1)	—	455	542	254	376	53	16	(15)	3(33)
2	—	131	165	118	126	11	—	7	—	—	—
3	3	1000	637	555	600	122	—	—	—	—	1(13)
4	58	1717	649	867	981	163	—	—	(11)	53	95
5	51	760	292	490	395	90	—	—	2(7)	2	—
6	17	412	289	216	297	22	—	—	(1)	—	9
7	122	799	451	554	432	66	14	—	—	30	1
Top.	251	5274	3025	3054	3207	527	390	60	2	85	135

Nahiye	Müsel- lem	Mu'af	Yaşlı, Sakat	Sipahi- zâdeler	Sayyâd, Bazdâr	Hidmet- kârân	Diğ.	Toplam
1	34	68	8	36	—	—	—	1874
2	14	28	4	2	5	16	—	637
3	408	401	4	33	96	9	5	3874
4	518	474	10	41	104	10	16	5756
5	308	170	7	1	38	18	10	2634
6	73	49	20	5	8	—	—	1417
7	535	387	27	49	65	5	9	3546
Top.	1890	1577	80	167	316	58	40	19,728

Açıklamalar : Burada nim olarak gösterilenlerden 33'ü (ki bunların 22'si Bafra'dadır) aslında 1.5 nim çifte (3/4 çiftlik) sahiptir. Re'âyâ kategorilerine dâhil edildiklerinden şehzâde hizmetindeki demircileri (ahengerân) bu tabloda, ayrıca özel statülü re'âyâ arasına koymadık. «Diğer» sütunundakiler arasında, 3 yaycı (keman-gerân), 2 çoban (sığirtmaç), 4 okçu, 5 nekkârezen, 7 Şehzâde'ye bağlı kişi (Arım ve Tirme), 10 derviş (Samsun) ve 9 sahib-i mülk (Bafra) vardı. Arım'ın Ordu köyündeki 92 nefer ile Satılmış'ın Ordu köyündeki 23 nefer ve yine Satılmış'taki 6 mukataa da Özel statülü re'âyâ altındaki «diğer» sütununa dahildir. «Yaşlı, sakat» sütununa defterlerde, a'mâ, pîr-i fâni, mefluç vb. yazılan kişiler dahildir. Kazâlardaki gayrimüslim nüfus şöyleydi : Satılmış: 11; Arım: 536; Samsun: 202 ve Bafra: 252.

TABLO Xc : Canik Köylerinde Nüfus (1520)

Kazâ	Çift	Nâm	Bennâk	Caba	Mücer- red	Yaşlı, Sakat	Din gör.	Özel statülü re'âyâ			
								te.	kü.	çel.	diğ.
1	1	472	647	733	655	3	2	(25)	(13)	—	—
2	—	121	154	150	100	5	—	—	(9)	—	—
3	12	879	549	684	721	20	7	(6)	—	—	(19)
4	33	1435	580	1007	1035	12	1	(23)	—	(32)	(30)
Top.	46	2907	1930	2574	2511	40	10	(54)	(22)	(32)	(49)

Kazâ	Müsel- lem	Sipahi- zâdeler	Sayyâd bazdâr	Zâviye- dârlar	Hidmet- kârân	Muaf Belirsiz		Toplam
						Muaf	Belirsiz	
1	87	56(8)	—	—	—	—	23	2679
2	46	—	6	—	15	—	2	599
3	420	32(19)	164	34	—	3	19	3544
4	472	126	106	13	15	—	29	4864
Top.	1025	214(27)	276	47	30	3	73	11,686

Kazâ	Hâne	Müc.	Yaş.	Din.	Muaf	Müse.	Sip.	Sayyâd	Zaviy.	Diğ.	Top.
5	1483	516	21	—	(34)	260	14	19	—	8	2321
6	876	248	15	2	—	49	—	6	2	29	1227
7	2057	626	9	1	24	700	54	83	18	2	3575
Top.	11,873	3895	85	13	24	2034	282	384	67	136	18,808

Açıklamalar : İlk dört kazâya ait rakamlar TT 54'e, diğerleri TT 387'ye dayanır. En alttaki «Toplam» bütün sancağa aittir. Bu toplamı yaparken ilk dört kazâdaki hizmetkârlar ile «belirsizler», «Diğer» sütununda sayılmıştır. Bu tahrirden itibaren mu'af lar re'âyâ arasında yazıldıkları için «mu'af» sütunu hemen hemen boştur. İmam ve hatip gibi dinî görevliler yalnızca herhangi bir re'âyâ grubuna dahil edilmedikleri durumlarda sayılmıştır. Bir başka deyişle, bu hizmetleri görenlerin sayısı burada gösterilenden fazlaydı.

TABLO Xd : Canik'te Kırsal Nüfus (1576)

Kazâ	Çift	Nim	Bennâk	Caba	Mücer-red	Yaşlı	Gayrimüslim			
						sakat a'ma	Diğ.	müz.	müc.	Belir-siz
1	2	428	828	3350	4473	3	8	58	87	—
2	3	107	153	593	940	1	3	—	—	—
3	33	747	514	2453	2581	11	20	—	—	—
4	39	1023	450	2876	3694	9	22	319	86	441
5	54	510	247	926	1560	—	14	52	44	182
6	11	428	287	1004	1268	1	7	—	—	—
7	158	763	578	1999	2880	1	11	48	12	24
Top.	300	4006	3057	13,201	17,396	26	85	477	229	647
	Müsel.	Mu'af	Sipah.	Sayyâd	Hidmet.	Zaviye.	Diğer	Toplam		
1	{331}	{176}	{97}41	—	—	—	{51}	9278		
2	{148}	{ 63}	—	—	{52}	—	{48}	1800		
3	{673}	{422}	{14} 4	{283}10	{6}	{9}12	{84}	6385		
4	{673}	{422}	{67}52	{278} 6	{33}	—	{168}	9017		
5	{316}	{178}	{ 4} 3	{13 } 2	{22}	3	{36}	3597		
6	{160}	{7}	5	{25 }	—	{16}	{4}	3011		
7	{1155}	{111}	{70}28	{105}18	—	{22}19	{113}	6521		
Top.	{3559}	{1492}	{252}133	{704}18	{118}	{47}34	{504}	39,609		

Açıklamalar : Müsellem, mu'af, sayyad vb. grupların hepsi ya da çoğu re'âyâ arasında yazıldığından bunlara ilişkin rakamlar parantez içinde gösterilmiştir. İlk «diğer» kategorisi şu kişilerden oluşur: 1) Satılmış: 1 kadı, 3 dinî hizmetli (imam, hatib, müezzîn gibi), 3 muhassıl (vergi toplayıcı) ve 1 mu'tak (azat edilmiş köle); 2) Ünye: 1 muhassıl, 1 imam ve 1 du'aguy; 3) Tırme: 1 zevle, 2 müderris, 4 kadı and sâbık kadı, 5 hatib, 6 mülâzım-ı câmi, 1 muhassıl ve 1 belirsiz; 4) Arım: 5 zevle, 3 kale muhafızı, 2 muhassıl, 2 kadı, 1 kadızade, 1 du'aguy, 1 imam, 7 belirsiz; 5) Samsun: 1 kadı, 3 imam ve hatib, 1 mu'tak, 3 muhassıl and 6 hariç re'âyâ; 6) Kavak: 4 imam, hatib, 2 du'aguy ve 1 mu'tak; 7) Bafra: 1 kadızade, 1 imam, 1 mu'tak, 1 şerifzâde, 1 zevle ve 6 te'allükat.

Resm-i çift kategorilerine dâhil edilen —önceki tahrirlerde genellikle «özel statülü re'âyâ» arasında yer alan— bir grup da ikinci «diğer» sütununda bulunmaktadır. Bu grup şöyle oluşmuştur: 1) Satılmış: 25 te'allükat, 26 küreci; 2) Ünye: 48 küreci; 3) Tırme: Ünye kalesi için çalışan 4 marangoz (durud-gerân) ve 2 tahtacı, havass-ı hümâyuna tâbi 10 evli (müzevvev) sayyad, 39 demirci (ccma'at-i ahen-gerân) ve 40 arıcı (kovancıyan), 3 te'allükat ve 2 çeltükçi; 4) Arım: 75 çeltükçi, 30 te'allükat, 52 kişilik bir cema'at, 46 yörükân-ı hassa, 8 sancakdar, 21 nekkârezen ve 11 biruniyan(?); 5) Samsun: 8 çeltükçi, 8 köp-rücü ve 20 Etrâk; 6) Kavak: 2 Etrâk ve 2 divanbaşı; 7) Bafra: 113 çeltükçi.

TABLO XI : Canik Sancağı'nda Köylü Nüfusun Bir Özeti

Kazâ	Tarih	Toplam	Müslüman	%	Gayrimüslim	%
Satılmış	1455	1737	1722	94.1	15	0.9
»	1485	1874	1863	99.4	11	0.5
»	1520	2679	2615	97.6	64	2.4
»	1576	9278	9133	98.4	145	1.6
Ünye	1455	551	551	100	—	—
»	1485	637	637	100	—	—
»	1520	599	599	100	—	—
»	1576	1822	1822	100	—	—
Tirme	1455	3839	3839	100	—	—
»	1485	3874	3874	100	—	—
»	1520	3544	3544	100	—	—
»	1576	6385	6385	100	—	—
Arım	1455	5591	4757	85	834	15
»	1485	5756	5220	90.6	536	9.4
»	1520	4864	4202	86.3	662	13.7
»	1576	9017	8171	90.6	846	9.4
Samsun	1485	2634	2432	92.3	202	7.7
»	1520	2321	2142	92.2	179	7.8
»	1520	2321	2142	92.2	179	7.8
»	1576	3597	3319	92.2	278	7.8
Kavak	1485	1417	1417	100	—	—
»	1520	1227	1227	100	—	—
»	1576	3011	3011	100	—	—
Bafra	1485	3546	3294	92.9	252	7.1
»	1520	3574	3462	96.9	112	3.1
»	1576	6521	6437	98.7	84	1.3

TABLO XII : Canik'teki Kasabalarda Nüfus (Bir Özet)

Kasaba	Tarih	Toplam	Müslüman	%	Gayrimüslim	%
Ünye	1455	76	—	—	76	100
»	1485	59	3	5.08	56	94.92
»	1520	153	8	5.2	145	94.8
»	1576	547	27	4.9	520	95.1
Samsun	1485	482	311	64.5	171	35.5
»	1520	393	337	85.75	56	14.25
»	1576	516	463	89.8	53	10.2
Bafra	1485	315	236	74.9	79	25.1
»	1520	336	239	71	97	29
»	1576	734	595	81	139	19

TABLO XIII : Canik'te Kayıtlı Nüfus (Şehirli ve Köylü 1643)

Kazâ	Re'âyâ				Toplam
	Askerî	Hâne	Mücerred	Mu'af	
Arım*	170	1288	817	68(?)	2343(200)
Bafra	152	1211	92	172	1627(256)
Alaçam	11	204	6	49	270(70)
Kavak	105	667	89	45	906(72)
Samsun	153	603	40	95	891(138)
Satılmış	96	200	13	—	309(10)
Cevizderesi	55	217	38	—	310(3)
Cöreği	33	110	—	—	143(7)
Keşderesi	29	66	2	—	97 —
Meydan	46	284	73	—	403(13)
Sergis	53	157	11	—	221(9)
Toplam	903	5007	1181	429	7520(778)

(*) 17. Yüzyıldaki Arım'ın 16. yüzyılda aynı adı taşıyan kazânın yaklaşık dörtte üçüne tekâbül ettiği belirtilmiştir (krş. Tablo II). Parantez içindeki rakamlar her bir kazâda kendirci yazılan re'âyâyı gösterir. Bu veriler, MM 3880 ve MM 458'in yanısıra kendir hasları re'âyâsı listesini veren MM 268'de de mevcuttur. Bu son defterde ayrıntılı nüfusu hakkında mâlumât sahibi olmadığımız öteki kazâların kendircileri de yazılıdır. Buna göre, 16. yüzyıl Arım'ından ayrılan kazâlardan Ökse'de 126, Ayvacık'ta 25, Hisarcık'ta 3, İfraz'da 29; Terme kazâsında 206, Terme'den ayrılan Akçay'da 115 ve Fenâris'te 67; Ünye kazâsı köylerindeyse 15 kendirci vardı (toplam 586). Böylece, Canik'teki toplam kendirci sayısı 1364 çıkıyor ki, bu defterde verilen toplamdan (1381) 17 kişi eksiktir. (krş. MM 263, s. 11).